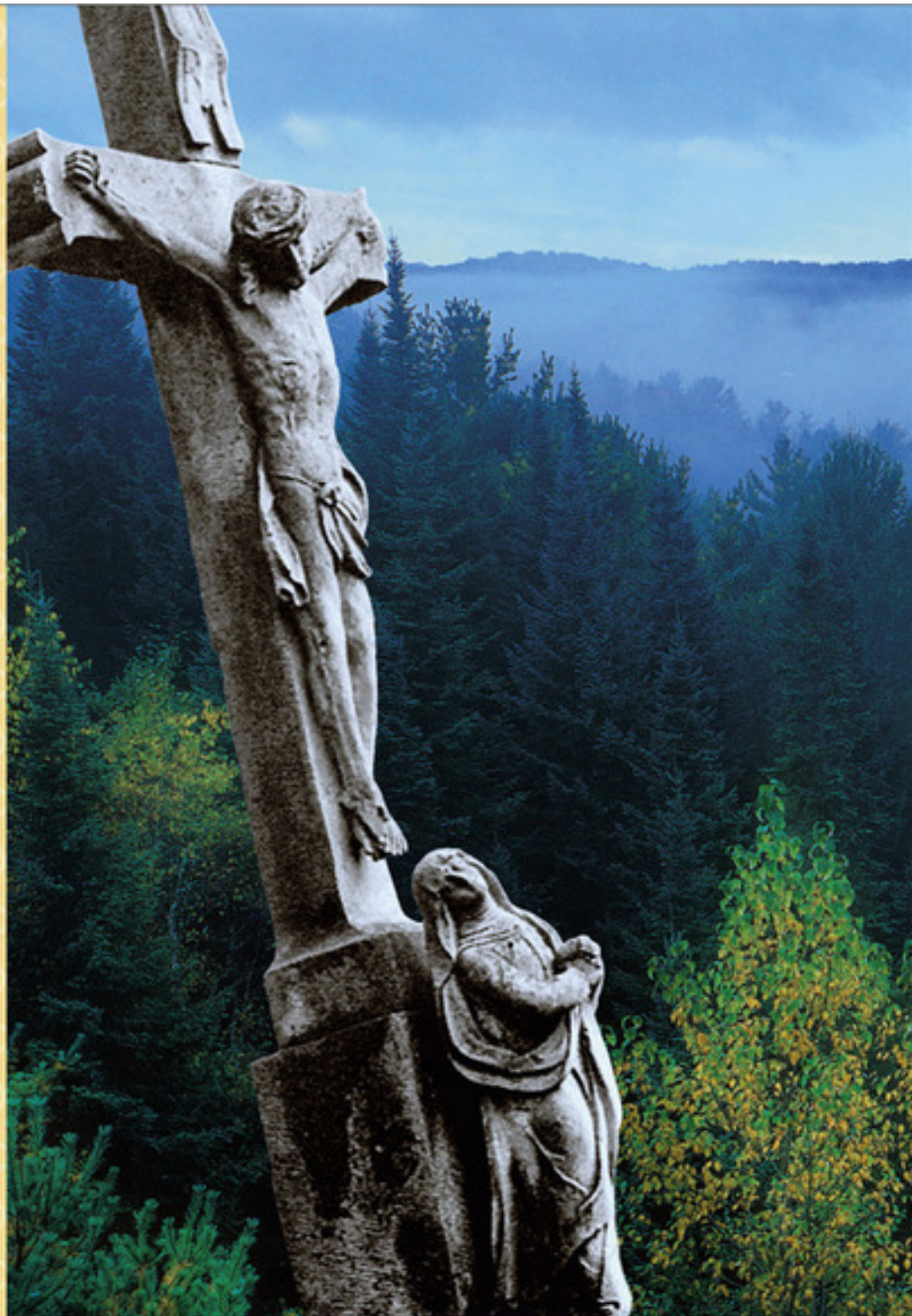

Ш К І Л Ь Н А Б І Б Л І О Т Е К А

У К Р А Ї Н С Ь К А Л І Т Е Р А Т У Р А

В. СТЕФАНІК

КАМІННИЙ ХРЕСТ

Василь Стефаник
Камінний хрест (збірник)

«Фолио»

2013

Стефаник В.

Камінний хрест (збірник) / В. Стефаник — «Фолио», 2013

«...Я свою душу пустив у душу народу, і там я почорнів з розпуки...» Ці слова видатного українського письменника, найближчого соратника І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, майстра новели Василя Стефаника якнайкраще характеризують його творчість. У реалістичних, самобутніх соціально-психологічних новелах письменника постають правдиві картини життя західноукраїнських трудящих кінця ХІХ — початку ХХ століття, трагедії і драми бідняків, що позбувалися землі, праці, покидали рідні місця і змушені були емігрувати за океан або гинути від голоду й хвороб.

© Стефаник В., 2013

© Фолио, 2013

Содержание

Синя книжечка[1]	5
Синя книжечка[2]	5
Виводили з села[3]	7
Стратився[4]	9
У корчмі[5]	11
Лесева фамілія[6]	13
Мамин синок[7]	15
Майстер[8]	18
Побожна[9]	20
Катруся[10]	22
Ангел[11]	25
Сама-саміська[12]	27
Осінь[13]	28
Шкода[14]	30
Новина[15]	32
Портрет[16]	34
Камінний хрест[17]	35
Камінний хрест[18]	35
Засідання[19]	41
З міста йдучи[20]	44
Святий вечір[21]	47
Діти[22]	50
Підпис[23]	51
Лан[25]	53
Лист	54
Вечірня година[27]	56
Дорога[28]	58
Дорога[29]	58
Скін[30]	61
Давнина[31]	63
Вістуні[32]	66
Май[33]	68
Палій[34]	70
Кленові листки[35]	78
Похорон[36]	83
Сон[37]	84
Басараби[38]	85
Озимина[39]	90
Злодій[40]	91
Такий панок[41]	95
Мое слово[42]	98
Мое слово[43]	98
Конец ознакомительного фрагмента.	99

Василь Стефаник

Камінний хрест (збірник)

Синя книжечка¹

Синя книжечка²

Отой Антін, що онде п'яний викрикує на толоці, був все якийсь нещасливий. Все йшло йому з рук, а ніщо в руки. Купить корову, та й здохне, купить свиню, та й решетину дістане. За кожний раз отак.

Але як умерла йому жінка, а за нею і два хлопці, та й Антін як не той став. Пив, а пив, а пив; пропив букату поля, пропив город, а тепер хату продав. Продав хату, взяв собі від війта синю книжку службову та й має йти десь найматися, служби собі шукати.

Сидить отам п'яний та й рахує, аби село чуло, кому продав поле, кому город, а кому хату.

– Продав – та й авус! Не моє – та й решта! Не мо-о-є! Ей, коби дід мій та підвіси із гроба! Моспане, штири воли як слимузи, двацять штири морги поля, хати на ціле село! Все мав. А онука, аді!

Показував селові синю книжечку.

– Ой, п'ю та ще буду. За своє п'ю, ніхто до того рихту не має. А він мені каже: мой, грунт прісцев-єс! Печетку прибиває та й картає! Е, я ще не таких вітів видів.

– Аби тобі так умирати легко, як мені гезди легко!

– Йду я з хати, геть цалком вже віходжу, та й поцілував-сми поріг, та й іду. Не моє – та й решта! Бий, як пса від чужої хати! Можна – проши. Було моє, а тепер чуже. Віходжу надвір, а ліс шумить, словами говорить: верниси, Антоне, до хати, верниси, мой!

Антін б'ється обидвома кулаками в груди, аж гомін селом іде.

– Знаєте, туск такий прігпов, що раз туск! Входжу назад до хати. Посидів, посидів, та й віходжу – не моє, що маю казати, коли не моє...

– Аби так моїм ворогам конати, як мені було із своєї хати віступати!

¹ Перша збірка художніх творів письменника вийшла навесні 1899 року в Чернівцях накладом друкарні «Руська рада» і складалася з невеличкої передмови і 15 новел (жанрове визначення «новела», як, зрештою, й «оповідання», вживаємо умовно, оскільки творчий набуток В. Стефаника з погляду генології дуже й дуже розмаїтий). Повна назва її – «Синя книжечка: Образки Василя Стефаника». Деякі з помішених тут творів («Синя книжечка», «Виводили з села», «Стратився», «У корчмі», «Побожна» і «Сама-саміська») вперше були надруковані – зі значними редакторськими «втручаннями», що викликало невдоволення автора, – наприкінці 1897 року в чернівецькій газеті «Праця» під криптонімом «С». Отож при підготовці збірки до друку виникла потреба їх не просто наново редагувати, а почасти й переробляти. За свідченням сина Юрія, «цю збірку письменник дуже дбайливо підготовляв до друку, більшу частину новел, що ввійшли до неї, проредагував ще раз, сам переводив коректу...» (див.: Примітки // Стефаник Василь. Твори. – С. 318). Деякі зміни й виправлення вносив автор у тексти помішених у «Синій книжечці» творів при підготовці їх до передруку в збірці «Мое слово». Саме тексти надрукованих тут новел та оповідань Юрій Гаморак вважає «за останню і найкращу їх редакцію» (с. 328). 1914 року в Києві з'явилося друге видання книги з портретом автора, коротенькою редакційною передмовою і статтею В. Гнатюка «Кілька уваг про мову творів В. Стефаника». Передруковані тут твори без будь-яких змін, порівняно з першим виданням; не ввійшла до книги лишень новела «Портрет», бо, мовляв, вона «не відноситься до мужицького життя».

² Вперше надруковано в чернівецькій газеті «Праця», 1897, 21 листопада (3 грудня), № 15–16, с. 119–120 і присвячено «Дуніці» – Євдокії Калитовській, дочці Євгенії і Василя Калитовських із с. Трійці, в домі яких написано твір. Тут же готувалася до друку збірка «Синя книжечка». За спогадами Д. Лукіяновича, творча історія новели сягає 1890 року, часу навчання В. Стефаника в Коломийській гімназії, коли в журналі «Поступ», № 3, який редагували в Станіславові, а вибили на гектографі в Тернополі, був опублікований її первисьний варіант під назвою «Форналь Антін». Про зміст і характер цього твору нічого конкретно сказати не можна, бо журнал не зберігся.

– Віходжу я надвір та й ні, таки обмарило. Дзелений мох на хаті, треба би її пошивати. Камінь вода – не я тебе буду, небого, пошивати. Камінь – аби камінь, та й розпук би си із желю!

Антін по цім слові гатить руками у землю, як у камінь.

– Сів я на приспу. Ще небіжка мастила, а я глину тачками возив. Лиш хочу встати, а приспа не пускає, ступаю – не пускає. А мені жель, не жель, ні! Але таки гину... Сиджу я та реву, так реву, якби з ні хто паси дер. Люди ззираються на покаяніє.

– Аді, отам коло воріт та піп проці казав. Увес мир плакав. Поредна, каже, жона була, працювала...

– Перевертайтеси в гробі, небожета, б-м лайдак. Пропив-єм усе що до нитки. І полотно пропив. Чуєш, Маріє, та й ти, Васильку, та й ти, Юрчику, тепер дедя ме у рантухових сорочках ходити та жидам води доносявати...

Антін тепер показує на війтову хату.

– Але вітиха – добра жінка. Вінесла ми хліб на дорогу, аби віт не видів. Най пан Бог твоїм дітем годить, де си поступ'ють. Най вам Бог усім дає ліпше, як мені...

– На який гатунок я маю на чужі приспі сидіти? Іду. Лиш поступив-єм си, а вікна в плач. Заплакали, як маленькі діти. Ліс їм наповідає, а вони сльозу за сльозов просікають. Заплакала за мнов хата. Як дитина за мамов – так заплакала.

– Обтер-єм полов вікна, аби за мнов не плакали, бо дурно, та й відступив-єм цалком.

– Ой легко, як каміння гризти. Темний світ навперед мене...

Антін обводить рукою довкола себе.

– Є ще гезди гроші, але буду пити. З нашими людьми нап'юси, з ними пустю. Най знають, як із села-м віходив.

– Аді, в пазусі маю синю книжечку. Оце моя хата, і моє поле, і мої городи. Іду собі з нев на край світа! Книжечка від цісаря, усюда маю двері втворені. Усюда. І по панах, і по жидах, і по всекі вірі!

Виводили з села³

Над заходом червона хмара закаменіла. Довкола неї заря обкинула свої біляві пасма, і подобала та хмара на закервавлену голову якогось святого. Із-за тої голови промикалися проміні сонця.

На подвір'ї стояла гурма людей. Від заходу било на них світло, як від червоного каменя, – тверде і стале. З хорім іще сипалося багато народу. Як від умерлого – такі смутні виходили.

За людьми вийшов молоденький парубок із обстриженою головою. Всі на нього дивилися. Здавалося їм, що та голова, що тепер буяла у кервавім світлі, та має впасти з пліч – десь далеко на царську дорогу. В чужих краях, десь аж під сонцем, впаде на дорогу та буде валятися. Мама стояла на порозі.

– Ти вже йдеш, синку?

– Йду, мамо.

– А ти ж на кого нас покидаєш?

Жінки заплакали, сестри руки заломали, а мама біла головою до одвірка.

Підійшов до сина тато.

– Сідаймо, синку, на фіру, бо колію спізнимо.

– Ще цу ніч переначуй у мене, синку. Я тебе так гірко пістувала, дула-м на ті, як на рану...

Я тебе разом з сонцем вірідю і плакати не буду. Переначуй, переначуй, дитинко!

Взяла сина за рукави та повела до хати.

Мир подався д воротям. Незабавки вийшла мама з сином. Твар мала біду як крейда.

– Синку, – питався тато, – а мені хто, небоже, кукурудзки вісапає?

Хлопи заревіли. Тато впав головою на віз і трясся, як лист.

– Гай, ходім.

Мама не пускала.

– Миколайку, та не йди-бо! Та заки ти оберенешси, то пороги в хаті поскривлюються, то вугли погниють. Мене не застанеш уже, і, відай, сам не прийдеш.

Ймила сина за ноги.

– Воліла бих ті на лаву лагодити!

Пішли.

Хто стояв коло воріт, то йшов рекрута відводити.

Переходили ліс.

Листя встелило дорогу. Позагиналося у мідяні човенця, аби з водою осінньою поплисти у ту дорогу за рекрутом. Ліс переймав голос мамин, ніс його у поле, клав на межі, аби знало, що як весна утвориться, то Миколай на нім вже не буде орати.

За лісом стали в полі. Рекрут взявся прощати з селом:

– Бувайте здорові і свої і чужі. Як чим докорив-єм, то забудьте, але благословіть у далеку дорогу.

Всі поскидали капелюхи.

– Повертайси здоровий назад та не забавлейси.

Син з татом сіли на фіру. Мама ймилася руками за колесо.

– Синку, озми мене з собов. А ні, то буду полем бічи направці та й тебе здогоню.

³ Вперше надруковано під назвою «Виводили з села» в чернівецькій «Праці» за 24 жовтня (5 листопада) 1897 року, № 14, с. 111–112. Готуючи новелу для збірки, письменник дещо переробив її і змінив назву на «Виводили з села» (інші редакції твору див.: I, 264–266). А своєрідним прототипом її став написаний влітку цього ж року твір без заголовка, який починався словами «З хорім надвір...», що його разом з сімома іншими «образками» автор надіслав Вацлаву (1867–1950) і Софії (1866–1925) Морачевським зі Сторожинця на Буковині, де тоді гостював у домі батька Софії. Власне їй і присвячено новелу. А написано її, судячи з усього, влітку-восени 1897 року.

– Люди добрі, озміть-ко жінку, бо руки собі поломить.
Люди силоміць відтягли від воза і держали. Фіра рушила.
– Йди здоров, Миколаю! – кричала громада.

Тої ночі сиділа на подвір'ї стара мама та захриплим голосом заводила:

– Відки тебе візирати, де тебе шукати?!

Доньки, як зазулі, до неї говорили.

Над ними розстелилося осіннє склепіння небесне. Звізди мерехтіли, як золоті чічки на гладкім залізнім тоці.

Стратився⁴

Коля летіла у світи. У кутику на лавці сидів мужик та плакав. Аби його ніхто не бачив, що плаче, то ховав голову у писану тайстру. Сльози падали, як дощ. Як раптовий, падали, що нараз пуститься, та й незабавки уймається.

Твердий такт залізниці гатив у мужицьку душу як молотом.

– Та ще снів ми си недавно. Десь я беру воду з керниці, а він десь на самім споді у такі подерті кожушині, що Господи! Тут-тут утопиться. «Миколайку, синку, – десь я ему кажу, – а ти ж тут що дієш?» А він мені вповідає: «Ой дедю, не годен я у воську вібути». Кажу я ему: «Терпи, та науки бериси, та чисто коло себе ходи. Та й, аді, вже навчивси...»

Одна велика сльоза покотилася долів лицем та й впала на тайстру.

– Їду до него, та знаю, що вже го не застану. Але ци буде до кого вернутиси? Бігла за мнов полем, кєрвавими сльозами просила, аби її взєти. Ноги її посиніли від снігу, верещила як несповна розуму. Але-м нагнав коні та й прімкнув. Може, де там серед поля вже домерзає... Було стару взєти. А нам же тепер чоґо треба? Най гроші йдуть, най худоба з голоду гине! Таким трупам, як ми, та нащо нам? Торби най пошіє, та підемо просючи межи люди у то місто, що Миколаєва могила у нїм буде.

Притулив лице до шибки, та й сльози по вікні спливали.

– Ой стара, тото-м діждалиси на сивий волос вінка! Того, небоґо, десь б'єш головов у стїни, тото до Бога ридаєш!

Старий схлипав, як мала дитина. Плач і коля відкидали сивою головою, як гарбузом. Сльози плили, як вода з нори. Мужикові причувся голос його старої, як вона біжить боса та просить, аби її взєв з собою. Але він коні батоґом та батоґом. Лиш зойк чути по полю, але далеко.

– Набезпешно вже її не застану. Коби ще мене спретали разом з Миколов у могилу. Най би-м гнили разом, як вкупі не можемо жити. Най би над нами і пес не гавкнув на чужі сторони, але най бих укупі були! Де ж він сам буде в чужі чужиниці!

Коля бігла світами.

– А шкода, що-с був уріс, як дуб. Бувало, що озме в руки, та й горить му у тих руках. Було одну втєти ще малому...

Коля добігала до великого міста.

Виходив із людьми. На вулиці лишився сам. Мури, мури, а між мурами дороги, а дороґами тисячі світил в один шнур понасилювані. Світло у пїтьмі потопало, дрожало. Ось-ось впаде, і чорне пекло зробиться.

Але світила пускали коріння у пїтьму і не падали.

– Ой Миколайку, кобих ті хоть умерлого видів. Вже і мені, синку, тут буде аміні!

Сів під мур. Тайстру поклав на колїна. Сльози вже на неї не падали. Мури подавалися один д одному, світила сходилися всі докупи і грали барвою, як веселка. Замкнули мужика, аби його добре оглянути, бо він з дуже далеких країв сюда завандрував. Став дощ накрапати. Ще гірше скулився та й взєвся молити:

– Матїнко Христова, усім добрим людем стаєш на поратунок. Николаю светий... – та й бився в груди.

Полїцай надїйшов та й справив до касарні.

– Пане вояк, а то тутєчка умер Миколай Чорний?

⁴ Тематично новела продовжує «Виводили з села». Безпосереднім поштовхом до її написання стало самоґубство двоюрідного брата письменника Луки у Львові під час перебування на військовій службі. Припускають, що написана вона влітку-восени 1897 року, а надрукована вперше без підпису в газеті «Праця», 1897, 21 листопада (3 грудня), № 15–16, с. 116–117. Вміщена в «Праці» редакція (див.: I, 266–268) значно рїзниться від тексту зїрки.

– Він повісився у вільхах за містом. Тепер лежить у трупарні. Йдіть тією вулицею вдалину, а там хтось вам покаже.

Вояк пішов даліше вартувати. Мужик лежав на вулиці та й стогнав. Як пролежався, то пішов вулицею вдалину. Ноги делькотіли, як підвіяні, і шпоталися.

– Синку, синку, та й ти стративси!.. Скажи мені, синку, що тебе у гріб загнало? Нащо ти душу стратив?! Ой привезу я розрадочку мамі від тебе. Марне пропадем.

У трупарні на великій білій плиті лежав Миколай. Гарне волосся плавало у крові. Вершок голови відпав, як лупина. На животі був хрест, бо навхрест пороли та позшивали.

Тато припав на коліна у ногах Миколая та молився. Цілував ноги сина, бив головою у плиту.

– Ой дитинко, ми тобі з мамов весіле лагодили та музики наймали, а ти собі геть від нас пішов...

Потім підніс трупа, обіймив за шию та й питався, як коли би радився:

– Скажи ж мені, кілька служеб наймати, кілька на бідні роздати, аби тобі Бог гріха не писав?...

Сльози падали на трупа та на білу студену плиту. Плачучи, убирав сина на смерть. У біленьку мережану сорочку, у пояс вишиваний та в капелюх із павами його убрав. Писану тайстру поклав під голови, в головах поклав свічку, аби горіла за страчену душу.

Такий годен та гарний парубок у павах! Лежав на студеній мармуровій плиті та гейби усміхався до свого тата.

У корчмі⁵

Коло довгого стола сидів Іван та й Проць. Котили по столі завзяті слова і, схилившись, слухали, що стіл говорить. Нарікали та й пили. Проця жінка біла, а Іван його вчив бути паном жінці.

– Ого, вже най того вола шлях трафить, що го корова б'є! – казав Іван. – Якби ні жінка мизинним пальцем кинула, та й бих капурець зробив, на винне яблуко бих розпосочив! Мой, та же це покояніє на увесь світ, аби жінка лупила чоловіка, як коня! Але я би її борзо спамнетав, так бих спамнетав, що би не памнетала, куда ходить. Віострив би-м сокиру на точилі, та й бих руки по лікті обрубав. Лиш раз, два – та й руки гаравус!

Сказав оце Іван та й здохнув руки вгору, як коли би мав гадку злетіти. Подав голову взад, очі вп'ялив у Проця та чекав, що Проць йому скаже.

Проць помахував головою та й нічого, сирота, не казав, бо що мав казати, коли все правда.

– Мой, ти, паршеку, не телепайси над книжков, як шибеник на грабку, але давай, брє, горівки. Я платю, а ти давай, бо мій кременал, а твоя смерть! Не гиндлюй зо мнов, але сип тої браги... – казав Проць та й бив кулаком у стіл. Жид сміявся, наливаючи горівку. Газди стали пити. Нахилиювалися до себе і відхилиювалися, як би дві галузці, що ними легенький вітер колише.

– Та гадаєш, – казав Іван, – що бих чекав на шандарів, аби ні брали? Лиш бих руки обрубав, та й сардак на себе, та й на мелдунок. Встид за встид, але би-м сказав панам, що ні жінка біла, а я руки обтєв. Може би-м, яку днину посидів, а може бих, і годину не пацив...

По цім слові пили горівку. Так гірко пили, як кров, кров свою – так кривилися.

– Процю, брате... видиш, п'ємо горівку, ти мене честуєш, але п'ємо свою працу, свою кервавицу. Кров свою п'ємо, жидам бенькарти годуємо. Але радио тобі, щире тебе наказую, припри собі жінку, най вона до тебе руки не протєгає. Мой, таже ти сміхом став по селу, жінка б'є та духу наслухає, а ти газдов маєш бути?! Я би таку жінку дзумбелав, та в ступу бих запрєгав, та канчук дротений з клинка бих до неї стєгав!

Іван виймив гроші і хотів заплатити горівки, але Проць змів гроші на землю, бо дуже розсердився.

– Іванку, чьо мене, брє, порєш без ножа? Я маю охоту тебе зачєстувати, бо ти мене, як якийсь казав, як мама рідна на добре радиш. Не тич мені гроший, але пий.

Та й знов пили.

– Або говори з нев по добру! Як прийдєш додому, та й кажи жінці так: «Мой, жінко, де ти мені прицєгала? Ци на смітю, ци в церкові? Ци рабін нас вінчєв, ци ксьондз слюб давав? Ти до мене руки протєгаєш, а я ручки втну. Аді, внеси столець та й сокиру, та й мемо рахуватиси...» Так ти її заповідай, та, може, напудиш...

– Іванку! Ти, небоже, мої жінки не знаєш. Таже вона така тверда на серце, що би ката не збояласи. Я чесом хочу і дати огрозу, але вона, що має під руками, та як ні впорє! Аби і дохторі так по смерті пороли! «Ти марнотратє, – каже, – ти що видиш та до коршми тєгнєш, та ще мене хоч збиткувати?!» Але кажу ти, що я такий від неї битий, такий парений, що прийдє ми си від хати йти. Але кажу, може, і Бог руки без мене усушить, може, я допросюси цєго у Бога...

– Чекай на Бога, чекай, дурний, а вона ме бити, аж на вітер здохмати. О, вже ти такий газда свої жінці, як вербовий заніз у ярмі. Плюнути не варт на такого газду!

Проць закашлявся, аж посинів. Іван поклав оба кулаки в зуби та й гриз. Потім скреготав зубами на всю коршму.

⁵ Цю новелу було написано приблизно тоді ж, коли й попередню, і вперше надруковано в тому самому номері чернівецької «Праці» (с. 117–119). Підписано криптонімом «С».

– А суда ж, арендарю. Мой, жиде, ти вчена голова та тому з нас шкіру лупиш; скажи мені, ци є такий паруграф, аби жінка чоловіка біла? Ци є такий рихт? Ти читаеш у книжках, аж скаправів-ес, то десь там воно повинно найтиси. Як цісар такий паруграф написав, най я знаю. Бо як цісар таке право відав, то най моя також мене б'є. Руки складу навхрест, а вона най бучкує. Як право цісарське, то має бути цісарське.

Жид казав, що такого права не дочитався. А Процеві казав, що повинен йти додому, бо жінка буде сварити.

Проць плюнув, пролупив очі й довго дивився на жида. Хотів сварити, але обміркувався та й встав з лави.

Ідучи додому, горланив на ціле село:

– Коли ж бо не боїтьси, що сине за ніхтем, не боїтьси...

– Але я руки обітну, ек вербу підчїмхаю! А це ж куда? Як прийшла, то був бузьок на хаті, а тепер? Де, де тому край?

Чути було, як Проць приспівував: «Де, де-е, та де тому край?...»

Як доходив до хати, то замовкав, а на воротях геть затих.

Лесева фамілія⁶

Лесь своїм звичаєм украв від жінки трохи ячменю і ніс до коршми. Не ніс, але біг до жида і все обзирався.

– Ого, вже біжить з бахурами, бодай же сте голови поломили! Коби забічи до коршми, бо як допаде, та й знов буде рейвах на ціле село.

І побіг з мішком на плечах. Але жінка з хлопцями доганяла. Вже перед самою коршмою хапнула за мішок.

– Ой не тікай, ой не біжи, не розноси мою працу з-межи діттих!

– А ти, мерзо, знов хочеш робити веймір на всі люди! Лице би-с мала!

– Лица я із-за такого газди не мала, та й не буду мати! Давай мішок та пропадай. А ні, то будем ті бити, буду ті бити з дітьми насеред села! Най буде покаяніє на увесь світ! Давай!

– Ти, стара лерво, та ци ти здуріла? Та я тебе і бахурів твоїх повішю!

– Андрійку, синку, лиш по ногах, лиш по ногах, най вам хлібець по жидах не розносить! Так бийте, аби-сте ноги поломили. На каліку то ще заробимо, але на п'яка ми не годні нароби!

Вона говорила до своїх хлопців, що стояли з бучками і несміло дивилися на тата. Андрійко мав, може, десять років, а Іванко з вісім. Вони не сміли приступити і бити тата.

– Бий, Андрійку, я буду тримати за руки. Лиш по ногах, лиш по ногах!

І вдарила Лесья по лиці. Він поправив її ще ліпше, аж кров потекла. Тепер хлопці підбігли і почали валити бучками по ногах.

– Ліпше, синку. Уваліть му ноги, як псові, аби тегав за собов!

І плювала кров'ю, і синіла, але тримала за руки.

Хлопці вже зважилися, і підбігали, як щенюки, і били по ногах, і відбігали, і знов били. Майже бавилися, майже сміялися.

З коршми вибігло кілька людей.

– Мой, та же цего ще ніхто не видів, відколи світ! Аді, як б'ють, ще пицка коло рота не обісхла. Покаяніє на увесь мир!

Хлопці били як скажені, а Лесь і Лесиха стояли закаменілі, покервавлені і не рушались з місця.

– Мойня, хлопці, таже ви пірветеси коло деді...

– Було брати довші буки, аби-сте ліпше доцегали...

– Бийте по голові дедю, у розум, у тімне...

Отак викрикував якийсь п'яний з-перед коршми.

Лесь кинув мішок на землю і став як дурний. Він такого нападу ніколи не сподівався і не знав, що робити. Врешті ляг на землю і скинув киптар.

– Андрійку, та й ти, Іванку, йдіть тепер бийте, я ані кинуси. Ви ще малі, та вам тежко підбігати. Гай, бийте...

Хлопці стояли подалік і дивно дивилися на тата. Поволеньки покидали бучки і дивилися на маму.

– Та чому їх не заставляєш, аби били, аді-м ліг – бийте! Лесиха заревіла на все село.

– Що я, люди, винна? Я б'юси по ланах з дітьми на сухім хлібці, та що я уторгаю, то він все до коршми віносить. Я, люди, не можу нічо заробити через него, бо не можу хати лишити. Таже він лишив нас без драночки у хаті. Що залямить та й до жидів за горівку несе. Я не годна наробити і на діти, і на жидів. Най си діє, що хоче, але я вже не годна...

– Та ж бийте, і пальцем не кину!

⁶ Новелу створено в 1898 році, а вперше вона з'явилася друком у «Синій книжечці» (с. 38–44).

– Най тебе, чоловіче, Бог піб'є, де ти нам вік пустив марне і діти осиротив! Та ти нас тільки набивси, що ми ніколи з синців не виходимо, як воли з ярма. Таже я не можу горшечка у хаті затримати, бо все вібиваєш. А кілько я з дітьми ночувала на морозі, а кілько ти лишень вікон набивси? Нічо ти не кажу, най ті Бог скарає за мене та й за діти! Ото-м собі долю в Бога вімолила... Люди, люди, не дивуйтеся, бо не знаєте.

Взяла мішок на плечі та й поволілася додому з дітьми, як пришиблена курка.

Лесь лежав на землі і не рушився.

– Але піду до кременалу, на вічний кременал піду. Раз! Такого ніхто не чув та й не буде чути. Таке вістрою, що земля здрігнесь!

І лежав, і свистав завзято.

Лесиха повиносила все з хати до сусідів. На ніч лягла з дітьми спати в городі, у бур'янах. Боялася п'яного Лєся, що вночі прийде. Дітям постелила мішок і накрила кожухом. Сама чипіла над ними у сердачині.

– Діти, діти, що мемо робити? Тото-м вам постелила сьогодні на увесь вік! І пімрете, та слави не збудетесь! Не годна я цего за вас відмолити...

І плакала, і наслухала, чи Лєсь не вертає.

Небо дрожало разом зі звіздами. Одна впала з неба. Лєсиха перехрестилась.

Мамин синок⁷

В суботу рано вибігла Михайлиха за поріг хати і заговорила до себе дзвінким голосом:
– Ба, не знав, де бахур подівси? Десь воно ландає, десь воно нишпорить по дворі, як курка. Ану, ци би ти его вдержела у хаті? Зчесала бих бахура, та й нема.

За хвилию пішла до стодоли подивитися, чи коло Михайла нема бахура.

– Ото, в тебе також розум?! Не наженеш хлопця до хати, але коло себе тримаєш на студені. Ходи, Андрійку, до хати, та дам яблуко таке червоне, що аж!

– Не йди, дурний, бо мама бреше, мама хоче чесати, та й гулить тебе, – сказав і зарего- тався Михайло.

– Цес чоловік, бігме, вістарів розум! Таже дитина отут замерзне коло тебе. Не слухай, Андрійку, деді, бо дедя дурний, але ходи до хати, а я тебе зчешу та й дам булку та й яблуко. Ая!

– Коли ви не дасте.

– Ходи, ходи, бігме, дам.

Та й взяла за руку та й повела до хати.

– Я тебе файно вімію, вічешу, а завтра підеш зо мнов до церкви. Мама таку файну сорочечку і поясок дасть. Всі будуть дивитиси та й муть казати: аді, який Андрійко красний!

– А яблуко дасте, ма?

– Дам, дам, багато.

– А булку?

– Та й булку...

– А до церкви озмете?

– Озму, озму...

– То чешіть.

І мама взяла мити голову Андрійкові. Цятки води спадали поза ковнір, і Андрійко ледви витримував, аби не плакати.

– Тихонько, тихонько, мама так файно віміє, віміє! Личко буде, як папірчек, а волосе таке, як лен. Над усі хлопці будеш найкращий!

– Коли-бо кусає...

– Мама геть вічеше, нічо не буде кусати. Так легонько буде, що ей, де!

– А як вічешете та й дасте булку та й яблуко, то пустите надвір?

– А що ж, уберу тебе, та й підеш геть далеко, геть, геть...

– Добре, я піду до вуйниного Івана.

Мама Андрійка вимила, та й взяла на коліна, та й чесала.

– Ма, а коло деді є кіт, та й таких миший ловить та й душить.

– Бо миші зерно трубять та шкоду робля...

– Нащо шкоду?

– А би не було що молотити та й молоти.

– А що ж вони *їде*?

– Таже зерно...

– Як?

– Е, з тобов не договорив би си... Треба, аби ті дедя увечір підстриг, бо, аді, яке патлате волосе.

– По-парубоцьки, ма?

– Аякже, таже ти у мене парубок.

⁷ Твір написано в 1898 році і вперше надруковано в збірці «Синя книжечка» (с. 47–53). Присвячено трирічному синові В. і С. Морачевських «Юрчикові» (1896–1935).

– Та й видиш, що вже, а ти не хочеш ніколи давати чесатиси. Ану-ко подивиси в дзеркало, як файно?

Андрійко виглядав як скупаний, волосся спадало маленькими білими нивками на чоло і шию. Очі були сині, а губи червоні. Мама дала йому яблуко і булку, він сховав у пазуху.

– Я хочу до вуйни.

– Уперед з'їж яблуко, та потім підеш, бо хлопці відоймуть.

– Я не покажу. Хочу до вуйни.

– То йди про мене.

Вбрала його в чобітки, в свою кожушинку, в татів капелюх та й пустила надвір.

– А дивиси, аби-с упав, а то буду бити...

Сіла в хаті шити.

– Не біси, такий мудрий, як старий. Не мав би си в кого вдати! Вікапаний Михайло. А зараз упоминаєси заплати за чесане.

І мама всміхнулася і шила далі.

– Коби здоров ріс та чемний. Має три роки та й геть оченашу береси. Такий старогрецький, а такий пустек, що хату догори ногами здоймає. Так не раз допече, що мус бити. Якби не бив, то нічо би з него не було.

Підняла голову, глянула у вікно.

– Це вже вполудне, а Михайло ще не входить полуднувати. А бахура нема. Десь, певне, чипить на снігу та й ме кашляти...

Вечором сидів Михайло на лаві та й держав на колінах Андрія. Вогонь палахкотів у печі і освітлював хату червоним світлом. Михайлиха сиділа перед печею та варила вечерю.

– Ти зійшов, старигане, на діточий розум, та лиши дитину в супокою, не підкидай ним, як гарбузом. Йди, Андрійку, до мами.

– Коли я не хочу.

– А ти чий, дедів чи мамин? – питав Михайло.

– Дедів...

– А кого меш бити?

– Маму.

– А ти, підвіяний, та я тобі яблука та булки даю, а ти меш мене бити!

– Дедя тобі купить багато яблук, бо ти дедів.

– Ой, ци ни цес дедя тобі купить? Ти би ніколи не видів нічо.

– Ану-ко покажи, як ти меш їхати у воську на коні? Хлопець сів на поривач і брикав по хаті.

– Доста, доста, Андрійку, на тобі солімку та пінку з молока збирай.

Андрій опинився коло печі і збирав пінку.

– Мо, Андрі, а ти що купиш мамі?

– Червоні чоботи.

– А дедіві?

– Дедіві нічо не хочу.

– Файний синок мамин.

Михайло взяв його знов на коліна.

– Ти як називаєшси?

– Андрій Косминка.

– А хто ти є?

– Луский радикал.

– Добре. А куди ти поїдеш?

– До Канади.

– На чім поїдеш?

- На такі шіфі, як хата, великі, таким морем широким, широким, геть, геть...
- А дедю озмеш з собов?
- Озму дедю, та й маму, та й Івана вуйного, та й геть поїдемо...
- Йди, йди не зіціруй хлопця та не бери на акзамент, бо ще всне без вечері.
- Але поміркуй, який бахур мудрий, геть все знає!

Майстер⁸

То як часом майстер напився в саму міру: ні замало, ні забагато, то розказував одну подію зі свого життя. Всі, що були у коршмі, слухали його з увагою, навіть і жид слухав.

– Та я вам, мойня, не буду ні цеї, ні тої городити. Був-ем майстер, був-ем газда – ціле село прикаже. Тепер я лайдак, най і це село прикаже... марного слова не скажу. Не скажу, бо що правда, то не гріх. Але як то воно на мене впало? За оце ви питаєте...

– Прийду до газди, обдивлюси по матріяні, по пляцові, проб'ю торг, могорич віп'ємо – та й до роботи! Плюну у жмені, сокиру в руки, та й дивиси, а будинок, як дзигарок, віріс на подвір'ю. З котрого хоч боку заходити – дзигарок.

– Віду в неділю з церкви, йду додому та й нютую собі в голові, що най лиш пожию з десіть років, та й село геть перебудую. Так перебудую, що не жель буде у него зайти...

– Дома пообідаю та й йду в поле на жито подивитиси. На биті горі обернуси, глипну на село, а мої, моспане, будинки, як та птаха легка, що ледве землі доторкаеси. Як стану, як глипну, то так мені весело, як мамі, що дивиться на свої діти. А так мені легко, що сто миль перелетів бих...

– А так мені Бог годив, що що загадаю, та й маю. Я собі нивку купив одну, ба й другу, я собі коровку, овечки. Годило, у руки йшло, як з води йшло.

– А мама, бувало, припадають коло мене та приповідають:

«Ой, синку, тото ті Бог файний талан дав у руки, нема такої днини і години, аби-м Богові світому не декувала за тебе». Кажуть: «Старий, старий, а встань-ко та подивиси на нашого Івана, який він газда?» А жінка слухає тото та, як скрипочка, увихаєси по хаті...

На цьому місці Іван випростовувався, лице його пашіло великою радістю. Ті, що його слухали, дивилися на нього якомсь смутно, але мовчали. Іван їх завойовував своєю бесідою. Робив із коршми церкву.

– Але потім, бротя, пішло все коміть головою. Якби взев на долоню пір'є та й подув, то так пішло все. Не лишилиси нічо навкруг пальця обвити...

– Прийшов одної неділі чоловік з Луговиськ та й каже: так і так, ксьондз наш закликає вас до себе. Зібрав я си та й іду. То не далека україна, та й приходжу до лугівського ксьондза.

– А щось мені вже дорогов на душі потенькувало. Приходжу, поцулував ксьондза в руку, а він мені каже, що так і так, у нашім селі треба нову церкву класти. Ми, – каже, – не погодилиси з тим гуцулом, що кладе церкви, а чули-м, що ти добрий майстер, та й порадили-м си, аби ти нам клав церкву.

– Як я, знаєте, це вчув, та й на мене піт збив, як коли на слабу худобину. Аді, сьогодні ще не помнетаю, що я на то сказав ксьондзові, як я із хати вішов? Щось ні обмарило...

– Вертаюси додому, а мені то чорно, то жовто перед очима, вітер ні із ніг згонить. А в голові – як коли би цигани клевцями гатили. Але гадка гадку рівно пошибає. Десь я собі думаю: мой, таже це не стодола, таже тут, брє, тисічі дають на свої руки, таже церкву люди виде ізо всіх селів. Такий я страх дістав, що най Бог боронить! Отак як би ні хто сокиров зарубав у голову...

– Приходжу я додому, та й ані жінка, ані діти мені не милі. Нічо я нікому не кажу – мну в собі.

– Ліг я спати. Сплю як камінь, спю – не віспліюси. А мені сниться, що я десь у вишневім саду лежу та на сопівку граю. Вишні зацвіли, аж молоко капає, а я лежу та на сопівку граю. Але десь коло того саду вчиниласи церква, я її десь вже поклав, а вона коло саду вчиниласи. Як нараз десь не заgrimить, як коли би гора завалилася! А то церква розлетілася на порох. Тот дзвінок, що на самі горі стоїть, десь так дзвонить, але так желісливо, що аж! Сам дзвонить.

⁸ Новела створена, скоріше за все, в 1898 році і вперше надрукована в «Синій книжечці» (с. 57–64).

Десь я хочу підвестиси, а то мене церква геть привалила. Десь вода велика вчинилася, десь по воді ворін, ворін таких пливає, що вода черніська. А дзвінок на горі форт дзвонить, і церкви нема, а дзвінок на горі все дзвонить...

– Десь я кричу ратунку, та й мене збудили та трохи спамнетали.

– Дальше нічо не тем'ю. Доста того, що-м вілежев три місяці, та й потім нічо з мене не зробилося...

– Гуцул поклав-таки церкву в Луговиськах, а мене світа збавив, збавив навіки...

Далі майстер не розповідав своєї історії, бо всі знали, що потім сталося.

Врешті і не міг розповідати, бо, дійшовши до цього місця в оповіданні, клав наперед себе пляшку горівки і пив понад міру. Зате ті, що дотепер слухали його і мовчки сиділи, розбалакувалися і жалували майстра.

– То видите, чоловік ба сеї, ба тої собі загадує, а то все Божа міць. У Бога нема, що цес файний, а цес старий, а цес бідний, у Бога всі однакі; що має Бог дати, то дасть і найбіднішому і найбогатшому...

– Та вже воно правда, що від Божої моці ніхто не сховаєси, але бо десь такі люди є, що чоловіка збавляють. Аді, гуцул поробив му якусь біду, ци підсипав, ци розум зав'езав, та й що з чоловіка зробилося? Ніц, болото зробилося. Та оце є, що чоловік чоловіка так зупсує...

– Та то гуцулська віра, бодай го шлях трафив! Аді, тенди паршек лиш звис на нашу працю, але він ліпший від гуцула. Бо він озме гроші, маєток заруає, але розуму не відбере. А гуцул поробить таке, що чоловік о світі си забуває. Гуцула гони від хати, як пса!..

– Правду кажете, ой, бігме, правду. Таже Іван потім вдурів. Загнав жінку в гріб, діти повідгонив від хати, пустив де що є. Має хатчину, але таку страшну та облупану, що лечно до неї увіти. Аді, не за довгий час піде відци додому, та й віб'є вікна, та й леже на піч та ме співати. Та ніби він тепер має добрий розум? Таже розумний не бив би вікна у свої хаті та не купував би їх щомісяця два рази. То лиш так здаєси, що він добре говорить, але ему в голові рівно хіба...

– Пустив го, невіра, марне. Так го зсукав, що до смерті ніхто го не розсуче. Зломив му волю, его ні робота не береси, ні нічо, а що заробить трошки, то й все посідає в коршмі...

– Най пан Біг хоронить кожного доброго чоловіка...

Побожна⁹

Семен та Семениха прийшли з церкви та й обідали – мачали студену кулешу в сметану. Чоловік їв, аж очі вилазили, а жінка почтиво їла. Раз по раз втиралася рукавом, бо чоловік кидав на неї цяточками слини. Таку мав натуру, що цьмакав і пускав слиною, як піском, в очі.

– Не можеш ту башту трохи приперти, не мож хліба з'їсти...

Семен їв і не припирав башти. Трохи його жінка вколола отим словом, але він возив далі сметану з миски.

– Чмакає, як штири свині. Боже, Боже, таку маєш гям-бу нехарапутну, як у старої конини.

Семен іще мовчав. Трохи був і винен, а по-друге, хотів добре попоїсти. Врешті встав і перехрестився. Вийшов надвір, дав свиням пити і вернувся, аби лягати.

– Аді, насадивси та й літає, як колода, ану-ко, ци він вікаже де носа? Гниє отак кожного света та й неділі.

– Чьо ти собі гудза зо мнов шукаєш? Як я тобі зав'єжу гудз, то ти його не роз'єжиш, я тобі дам гудза!

– Я би тебе щонеділі живого кусала.

– Коби-то свиня мала роги...

– Стоїть у церкві як баран недорізаний. Інші газди як газди; а він такий зателепаний, як колера. Мені аж лице лупаєси за такого газду.

– Ото, бідна головко, та й втратю царство небесне! Нагаруйси цілий тиждень, та ще у церкві гаптах стій! Стій уже ти за мене, а я і так Божого слова віслухаю.

– Ой, вже ти слухаєш слова Божого. Одного лумера не знаєш, що ксьондз казав на казаню. Станеш насеред церкви, як сновида. Дивиси, а очі вже пішли у стовбір, дивиси, а рот вже розхиливси, як ворота, дивиси, а слина тече вже з рота. А я дивлюси, та й земля підо мнов горить зі встиду!

– Уступиси від мене ти, побожна, най я трохи очі прижмурю. Тобі однако молоти, а я ледви тлінний.

– Бо не стій у церкві, як слуп. Лиш ксьондз стане з книжки читати, а ти вже очі віпулиш, як цибулі. Та й махаєш головов як конина на сонце, та й пускаєш нитки слини, як павук, такі тоненькі, – лиш що не захаркотиш у церкві. А моя мама казали, що то нечисте закрадаєси та чоловіка на сон ломить, аби Божого слова не слухав. А коло тебе нема Бога, ой, бігме нема!

– Агій на тебе, таже най твої голови дідько причепиться, не мої! Ото побожна?! Мой, та ти написалси в якесь архиримське браство та гадаєш, що-с вже света? Та я тобі так шкіру спишу, як у книжці, такими синіми редами... Зійшлиси газдині у браство! Ніхто такого не чув та й не видів. Одна мала дитину дівков, друга одовов, трета найшла собі без чоловіка – самі поредні газдині зійшлиси. Та якби вас тоті черці знали, що ви за чилединка, та вони би вас буком з церкви! Аді, які мені побожні, лиш фоста на заді хибує! Книжки читають, образи купують, таки живі до раю!

Семениха аж заплакала, аж затремтіла.

– То було ні не брати, як мала-м дитину! Ото-м собі долю напирала. Таже за тебе була би й сука не пішла, за такого вола невмиваного! Ще молиси Богу, що-м собі світ з тобов зав'єзала, бо був би-с ходив отак до гробної дошки.

– Бо-м був дурний, злакомивси на поле, та й відьму взев до хати. Я би тепер і свого додав, коби си відчепити!

⁹ Вперше надруковано під криптонімом «С» в чернівецькій «Праці» за 1897 рік, 19 (31) грудня, № 17, с. 132–133. Написана новела, як припускають, невдовзі перед публікацією. Готуючи до видання «Синю книжечку», автор суттєво її доопрацював (пор. із першодруком: I, 270–271).

– Ой не відчепишси! Я знаю, ти би хотів ще другу взє-ти з полем, але, не біси, мене не доїш і не діб'єш. Я таки буду жити, таки мусиш на ні дивитися – та й решта!

– Та жий, поки світа та сонца...

– Та й до браства буду ходити, та й що ми зробиш!

– О, вже ти в тім брастві не будеш, хіба би мене не було! Я ті книжки пошпурею, а тебе прив'єжу. Вже ти мені не будеш приносити розуму від черців...

– Ой буду, буду – та й вже!

– А відчеписи від мене, бо як озму яке лихо та й перевалю!

– Мамко, мамко, то-с ні дала за кальвіна, того-с ми світ зав'єзала! Аді, в неділю береси бити!

– Аді, аді, мой, а то ж я розчинав сварку? Та міркуйте собі, що це за побожна? Ей, небого, коли ти так, то я тобі трохи прикоротаю, я тобі писочок трохи припру. Таже через цу побожну треба би хату покидати! Спи біда, але буду бити!

Семениха втікала надвір, але чоловік імив у сінях і бив. Мусив бити.

Катруся¹⁰

Як Катруся приходила до пам'яті, то мама сідала коло неї і жалібно говорила:

– Катрусе, доки ти, небого, меш слабувати? Гроші минулиси, других заробити не заробиш, хоть би-с і підвеласи. А я повідносувала гроші по ворожках. Та й з того нема ніякої користі. Правда, ворожка угадала за все, як дома дієси, яка тобі біль, але коріне нічо не помагає. Віддай, тобі таки нема виходу...

Катруся лежала нерухомо. Водила сухонькою рукою по тварі. Сині нігті були, як її сині очі, і здавалося, що по лиці вандрує багато синіх очей, дивних, блискучих. Всіма тими очима Катруся гляділа на маму і потакувала на її жалібну мову.

– Ой нема, бідний світе, нема. А дедя геть зжурився. Заходить у голову, чим тебе поховати, як умреш? Коли на ті подивиться, та й чорніє з жури. Ми, Катрусю, геть з усього вінили. Муки на дні лиш трошки, зерна одного нема коло хати, та й зламаного грейціра нема. Якби-с умерла, та й би-м стали як серед води. Коби ті Бог хоть до осені додержев... Ей, дівко, дівко, того-с себе та й нас зневолила!

Мама взяла Катрусю чесати.

– Ти так страшно гориш та так кашляєш, що най Бог сохраниць! Ані drankу натегнути на тебе, ані розчесати, ані вмити. Боже, Боже, як ми гіренько мучимоси. Просю Бога, аби-м половину тої муки на себе перебрала, та й не можу допроситиси.

Сльози мамині капали на Катрусине волосся і пропадали, як вода у піску.

– Що то з тебе зробилоси? Така-с була годна, така робітниця, що на все село! Аж нам си душа радувала, гадали-м, що нам легше стане із-за тебе, а то, аді, яке легше! Коби хоть що їстки доброго, а то ми зав'єваємо на барабулі, а ти таки гинеш. А трудно ходити вже по хатах за молоком, вже-м си кілька находила, що тепер нема як лица вказувати.

Мама заплітала косу.

– Не знати, нащо я квіток тобі накупувала? Увалила-м два леви, як у болото. Вже, віддай, я тебе у ті квітки на смерть уберу...

Заплакали.

– Ану-ко, дайте, я подивлюси на них.

Мама дала Катрусі квітки сині, білі, зелені, червоні.

Катруся презирала їх, лице її слабо усміхалося, а сині, білі, зелені, червоні блески блукали по обличчю.

– Дай суда борзенько, аді, дедя йде та скаже, що тобі ще у голові дівоцтво.

* * *

Катрусю поклали на віз, аби везти до лікаря. Мама, плачучи, підклала їй подушку під голову.

– Бодай я вже не дочекав вас дохторувати! Коби-сте поздыхали, то би-м раз поховав та й збувси!

Держав віжки від однокінки і аж чупер собі микав зі злості.

– А ти, розпаднице, памнетай, що як я гроші задувно по дохторах розсію, та й ти аміні зробилю! Я тебе без дохтора поховаю, я тобі буду дохтор. А відки ж я наберу на вас, на дохторі, на аптики та на дідька рогатого?! Та мій мозиль не годен цьому вітримати, ой не годен. Наймив-єм

¹⁰ Точна дата написання твору невідома. Припускають, що сталося це десь у 1898 або на поч. 1899 року. Новелу вперше надруковано в «Синій книжечці» (с. 75–84).

фіру, та ліпше вже відвезти на могилу, та вівернути, та й збутиси. Боже, Боже, що це мене найшло цієї днини! Ну, ганциго, кіпай тими безклубими боками!

Потяг конину батогом та й виїхав за ворота.

На вулиці Катруся цікаво розглядалася. Від осені багато новин настало. Вуйко Семен загородив пліт, старий Миколай пошив наново стодолу. Катруся забула і за сварку татову, так роздивлювалася на всі боки.

По полю люди орали, сіяли. Жайворонки над ними співали. Чорна рілля розсипалася під сонцем.

Катруся почервоніла і все собі гадала:

«Маю в Бозі надію, що підведуси, що ще весни не стратю. Зараз-таки найду собі роботу... Боже, Боже, знайди мені лік!»

Певна була, що весни не стратить. Тато сидів напереді і довго мовчав. Врешті почав говорити.

– Аді, днинка, як золото, а ти ходи по дохторях! Звернувся до Катрусі.

– Скажи ти мені, дівко, що я маю з тобов робити? Лежиш та лежиш, та й ні житя, ні смерті. Я гроший набираю та набираю, та й все задурно! Коби-м знав, де тобі лік, то би-м шукав, а так що я знаю? Коби-с вже або суда, або тудя! І тобі ліпше, і нам ліпше...

Катруся плакала.

– То, небого, нема що плакати, лиш таки, що правда! Ти собі вмреш і гадки не маєш, нібито не однако в землі гнити? Яке сьогодні легке жите, то ліпше вмрети та не капарати цілий вік по чужім полі! Вже-м гроший набрав, та ще наберу на похорон, та й на старість жиди з хати віженуть. Ех, коби-м знав, що не буде тобі ліку, та й бих зараз завертавси додому. Добро що то лишило би си на погріб.

Катруся заходила від плачу і кашляла на все поле. Тато витягнув з пазухи яблуко та й якось несміливо подав доньці. Ніколи він ще не давав їй ніяких лакітків.

– Не плач, небого, я тобі не воріг. Я лиш кажу, аби задурно гроші не віднести, аби себе не скалічити та й аби тобі не помогло. Таже ти сама, дитинко, видиш, що нема відки. Я би тобі мізинного пальця врубав та й би-м не жалував. Я за тебе маю у людий честь як за хлопця, бо-с робітница на все село. Синку, я на тебе дув як на пінку та й виджу, що вмреш. То видко очима, що тобі нема віходу. Ой небого, небого, тото мемо бідити без тебе... Ой, будем та будем...

Старий замовк.

– Ой, умру, умру, вже виджу, що мені нема віходу, – шепотіла Катруся.

Вїзджали в місто.

* * *

Вертали додому. Сусід Микола також з ними.

– Він мені таке напів, що де, де, де-е-е! Мужикові до дохторів не здало ходити. Коби, каже, багато молока пила та мнеса якогось легкого аби поїдала, аби трунок собі вілагодила, аби хліба білого – де що на світі є, то загадав. Може, воно у панстві помогло би, але у нашім стані то не поможе. Доста того, що як він зачев почітувати, то я таки не дослухував до кінца. Ніби було би що з того, що я би віслухав? Най умирає так, як є. Най віл'є тоті медицини, щом узев з аптиці, та най або віхоруси, або як сама хоче...

– А ви ж гадаєте, – почав сусід, – що дохторі дають мужикові такий лік, як панові або жидові? Бодай так здорові! Мужикові що вткне, вткне, та й спасайси. Ніби ему хочеси мужикові доброго ліку пошукати? З паном що день, то добрий день, а з мужиком що?

– Коби то, уважее, кому порадити, а то наше яке? Поцулував у руку та й чекай, аж скажуть гроші дати...

– Найліпше було візнати у старої Іванихи. Вона, бачу, пішла до дохтора, та й як він зачєв її шукати, то вона єму навправці: «Ой, – каже, – пані дохтор, дайте мені послідний лік. Я, – каже, – бідна баба, не маю із-за кого дохторуватиси, та дайте мені послідний лік». Дохтор, бачу, відививси на бабу та й каже: «А ти відки знаєш?» – «Ой, – каже баба, – відки знаю, то знаю, але дайте мені таку риципку на послідний лік». Як зачєла, як зачєла, та й дав, і до сегодні ходить...

– Коби ж бо не стало розуму запитатиси. Ви гадаєте, що то з паном так говорити, як вам си здає? Кажи раз, два, та й забирайси, шуруй!

– Пішла баба з тов риципков до аптиці. Дала аптикареві, а сама, не біси, мудра, дивиться, як він ме тот лік вілагоджувати. То вповідала, що як собі капнув того ліку на долоню, та й наскрізь руку перейшов. Але то лиш дєсь сотому удасться такого ліку дістати. А мужикам лиш такий лік здалний, що або суда, або тудя!

– Ей, бідний світе, що я не розпитав баби, як воно треба того ліку просити! А так і гроші загубив, і нічо не поможе... Тото-м гидно зробив.

– Та, відай, нема ваші дівці віходу. Адіт, як вона горить? Нема з неї так нічо, як з отого листка, що відчїмхнувси від дерева...

– Ой, нема, нема, і гроші пішли. Коби-м був хоть Іванихи запитав...

– Та то, видите, від чого лік. Аптикар має свою аптику, та вмирає...

Ангел¹¹

Стара Тимчиха грілася на приспі проти сонця. Поперед ворота проходили люди, і ніхто з бабою слова не заговорив. «Славайсу» – «Навіки слава», – лиш тільки бесіди і розмови.

– Старого лиш озми та закопай! Шкода тої ложки страви, що з'їсть, та того кута печі, що залежить. Всім великий у очах, ніхто слова не заговорить, ци бісе, ци чорте. Таки не варт старому жити – та й решта!

Прийшли їй на гадку слова старого Тимка.

– То, стара, так є, що моя голова напереді, а твоя зараз за моєв. А як мої не стане, то твоя ніц не вартує. Лиш аби-с мене одного дня поховала, а другого ти вже не газдиня, меш сидіти, як у комірне, у свої хаті...

– Ей, старий, старий, тото-с ні лишив, як коли би-с утік від слюбу. Був-єс плохий, куда-м ті потрутила, туду подавав-єс си, але все я із-за твої голови була газдиня. Була-м та й була-м.

Смутно бабі Тимчисі було, хоч сонце, як рідна мама, розгрівало старі кості.

– Та ти гадаєш, старий, що хтось за тебе нагадує? Якби мене не було, та й би ніхто і не гавкнув за тобов. Ой, сьогодні діти, такі діти, що аж у п'єтах постиває! Але-с дурний, бігме-с, дурний! Було понабирати банків та векслів, та добре поїдати та попивати, та жити по-панцьки. А то запобігали-м, обоє, яечка желували на яешницю, а сьогодні і обіду за тебе ніхто не зробить.

Баба Тимчиха закрила лице долонями та й шепотіла до старого Тимка:

– Коби-с, мамо, вішолопала послідний феник, то би обідець був. А як не зможеш підвестиси, то здихай на барабулі! Ніби діти купили би тобі яблучко або булочку? Тогди би-с їла!

Встала з приспи та пішла подивитися до курей.

– То в старого, бігме, такий розум, як у дитини. Таке-м понаплітала, що встид перед сонцем світим! Вони, сараки, мають свої діти та мусі за них дбати. А ти, стара, мовчи та дихай. Недурно якись вігадав, що в старого дитинячий розум...

З оцим словом Тимчиха увійшла до великої хати. Розімкнула свою скриню і вибирала одержу. Придивлялася, чи не сплісніла, або чи міль не наплодилася.

– Все ще нашого стараня, нитки діточої нема. Всего-м собі налагодила д смерті. Як старий умер, то лиш дошок на деревище купили. Ей, де, коби і мене так файно ховали. Були люди, та було і для людей. Вже-м ті, старий, поховала, як газду! Ніхто не писнув, аби-м чогось жлівала.

Виймала червоні чоботи.

– Лиш раз убувані. Небіщик вже перед смертев був на ярмарку та й купив. На, каже, Насте, аби-с мала на смерть, хто знає, як ті діти муть шінувати? Все ліпше мати своє. Аби-с мала поредний чобіт на нозі, бо то Бог знає, ци я вперед умру, ци ти!

Баба заплакала.

– Не журітьси, дітоньки, я вам кошту не нароблю ще й вам лишу. Мене старий добре постарав. Коби так усіх. Лиш не дайте бабі без свічки умерти. Я так коло старого страждувала ночами, що лиш один Бог знає, але таки не вмер без свічки.

На споді скрині найшла баба вузлик із грішми. Взяла в руки і сіла на землі, аби рахувати.

¹¹ Новела з такою назвою вперше з'явилася в «Синій книжечці» (с. 87–92) з присвятою «Зонецці» – Софії Данилович. У листі письменника до С. Морачевської за 1898 рік стрічаємо художню оповідку з такою самою назвою і близьким сюжетом. Цей останній присвячувався синові адресатки Ю. Морачевському. В українському стефанікознавстві його прийнято вважати за першу чорнову редакцію новели «Ангел» (див.: I, 272–273). Однак син новеліста, Юрій Гаморак, вважає ці твори за цілком самостійні і подає їх окремо. «Дві новели під однаковим наголовком, сюжетом, правда, нагадують одна одну, але з огляду на їх мистецьке оформлення треба визнати їх за два самостійні оповідання» (Твори, 325). Ми дотримуємося усталеної в українському літературознавстві традиції і подаємо лише твір, надрукований у «Синій книжечці»; написаний він десь у кінці 1898 або на поч. 1899 року. Якби В. Стефаник вважав ці новели за самостійні, то неминуче опублікував би їх так у якомусь із видань своїх оповідань та новел чи принаймні згадав би про свій твір із такою назвою. Але про присвяченого «Юрчиківі» «Ангела» в нього ніде й ніколи не згадано.

– Ой діти, діти, того-м си вас набавила та напістувала! Бувало, біжу з міста на-голову, а все мені на гадці, що вони там діють самі у хаті? Добігаю до ліса, а вони йдуть протів мене, ледве землев котеси. Підо мнов аж ноги дрозуть, аби борше додому, а вони зіпруть, та й мус сидати та роздавати дарунки. Понабирають – та й далі! Лиш небіжка Доця зо мнов ішла, а бахурі полетіли, як вітер...

Обличчя бабине подобріло і прояснилося. Глянула на образи. Там був голий ангел, що тримав у товстих руках дві червоні рожі.

– Ой, ти, голаку, все ще смієши з старої баби. А як, баба постаріласи, а ти все молоденький, все бабі хату звеселеєш. Ой, дитинко Божа, минув вік, як у батіг траснув!

Баба сперлася обома руками на землю та й нагадала давні часи.

– Ще Юрчика, відай, на світі не було, як я его купила. Якись панок поначіплював на підсіню таких образів, що на фіру не забрав би. Людий таких обзираю богато, як на ярмарку. Якась там була така люта звір змальована, що в казці би не склав. А якись царі такі страшні, московські та турецькі, та всекого дива. Межи ними був ангелик, та й я его купила. То так він приязно дививси та так ружі кождому наставлев, лиш бери. Де, де, то вже вік минув відтогди...

– Бувало, зимовими вечорами то понароблею з паперю голубів. Головки позолотю, крильця посріблю, та як приберу его у ті голубчики, то він як коли би з ними гравси.

Тимчиха забула гроші рахувати, розгадуючи. Тримала їх у жмені і далеко гадками літала.

– Ой, розумремоси, небоже, мене вже давно не буде, а ти все меш хату веселити. Хоть кільки буде знаку по бабі, що жила...

Сама-саміська¹²

У тій хатині, що лізе під горб, як перевалений хрущик, лежала баба. Мішок під боком, а чорна, тверда подушка під головами. Коло баби стояв на землі кусень хліба та й збанятко з водою. Діти, як ішли на роботу, та лишили бабі, аби мала що їсти й пити. Бідно діялося, та не було що ліпшенького бабі добирати. А сидіти коло слабої у горячий час, то, Бог видів, не було як.

У хатині бриніли мухи. Сідали на хліб та й їли, залізали в збаня та й воду пили. Як понаїдалися, то сідали на бабу. Лізли в очі, в рот. Баба постогнувала, але мух не могла відгонити.

Лежала на землі та дивилася блудними очима на хрест, що був у сволоці вирізаний. Спалені губи з трудом розривала та білим язиком їх зволожувала.

Крізь шибки падало світло сонячне. Краски веселки грали по зморщенім лиці. Страшно було глянути на бабу у таким освітленні. Мухи зумкотіли, ріжнобарві світла волочилися разом із мухами по бабі, а вона млякала губами та білий язик показувала. Подобала хатина на якусь заляту печеру з великою грішницею, що каралася від початку світа та до судувіку каратися буде.

Як сонце вже злізло бабі у ноги, як уже стануло коло того мотузка, що ним міх зав'язувався, то баба почала качатися по землі та збаняти шукати.

– Аді, аді, ого!

Баба тихонько стала. Лиш рукою відганяла мари.

З-під печі виліз чорт із довгим хвостом та й сів коло баби. Баба з трудом обернулася від нього. Чорт сів знов наперед баби. Взяв хвіст у руки та гладив ним бабу по лиці. Баба лиш кліпала очима, затиснувши зуби.

Нараз вилетіла з печі хмара малих чортенят. Зависли над бабою, як саранча над сонцем або як турма ворон над лісом. Впали потім на бабу. Залізали у вуха, у рот, сідали на голову. Баба боронилася. Великим пальцем тикала до середнього і хотіла так донести до чола, аби перехреститися. Але малі чортики сідали всіма на руку та й не допускали хрест на собі зробити. Старий щезник намахував, аби баба пусте не робила.

Баба довго змагалася, але перехреститися не була годна. Врешті чорт обіймив бабу за шию та й зареготався, але так, що баба зірвалася на коліна і впала лицем до вікна.

Відси летіли на бабу їздці. У зелених кабатах, із люльками в зубах, на червоних конях. Вже наступали, вже бабі амінь!

Замкнула очі. Земля у хаті розпукалася, а баба в розколібину сточувалася і падала удолину. Летіла все у спід та у спід. Десь у споді чорт ймив її, завдав на себе та й почав летіти з нею, як вітер. Баба рвонулася та й головою грянула до стола.

Кров потекла, баба схлипала та й умерла. Голову перехилила коло ніжки від стола і широкими, мертвими очима дивилася зукоса на хату. Чорти перестали гарцювати, лише мухи з розкошею лизали кров. Позакервавлювали собі крильця, і щораз більше їх було у хаті червоних.

Сідали на чорні горшки під печею та на миски на миснику, що на них були змальовані їздці у зелених кабатах, із люльками у зубах. Всюди розносили бабину кров.

¹² Новелу написано влітку-восени 1897 року і вперше надруковано в газеті «Праця», 1897, 21 листопада (3 грудня), № 15–16, с. 124–125, під криптонімом «С». Одну із ранніх – та не перших – редакцій твору, що її Юрій Гаморак вважає за самостійну поезію в прозі, В. Стефаник надіслав В. та С. Морачевським. У Відділі рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі – ІЛШ) зберігаються два початки перших редакцій твору. У першодруку новела значно різниться від тексту збірки «Синя книжечка» (інші редакції див.: I, 273–275).

Осінь¹³

Митро латав жіночі чоботи. Не латав, а зчіплював докупи. Гріх би було давати таке дрантя до шевця, та й за грейцір сучпо. А жінка боса-босіська, води внести до хати не було в чім. Тому Митро вже від ранку взявся до чобіт. Сидів коло лави проти вікна, обклався старим шкураттям, воскував нитки на дратву і бісився, як пес.

– Бігме, кину в піч, шпурну у вогонь та й збудуси! Шкіра здривіла, нитки не прімкнеш, бо прірвеси – вікинь на гній та й плюнь – та й вже!

Приговорюючи до чобіт, Митро все-таки з великою старанністю їх латав. Що провів нитку крізь шкіру, то все неспокійно оглядав, чи не прірвалася. Через те робота йшла пиняво, і Митро сердився.

– Залізо не шкіра, та й зшуровуєси, що то говорити? Вже штири роки як куплені, бо штири вже цієї осені, та вже їм чес. Але ще цю зиму мусі служити, хоть би там не знати що.

І латав, і бісився, і сто разів хотів кидати у піч або на гній.

Митриха сиділа на припічку і латала дранки.

– Порозпадалися на січку. Колопеньок не посієш, бо треба їсти, полотенца не купиш, бо грейціря нема, – прийде до такого, що мемо голі ходити. Залатай в однім місці, то просічеси в другім. Якби ще не прав, то, може би, не так дерлиси. Вже я їх і не перу як варт, але павутина все павутинові Бог знає, як їх латати, з котрого боку братиси до них?

З отакими гадками сиділа Митриха над купою дрантя. Мізерне її лице пильно вдивлювалося в подерті сорочки і було безрадне. Грубе, пороздиране полотно із затертими червоними вишивками подобало на одіж жовнярів із війни. А вона, як бідна милосердна сестра, з сумом і резигнацією хоч чим-тим хотіла допомогти нещасливим раненим.

– Та ще зиму якомсь переходимо, але літо, то вже Бог знає.

І водила сивою ниткою довкола латок і думала над сірим життям своїм.

На печі лежала Митрова мама. Дрібка жінки – завбільшки десятилітньої дитини. Кашляла, не переставала.

– Божечку, Божечку, найди мені смерті, най я так гіренько не валеюси! Вже-м, відай, спокутувала усі гріхи, що-м нагрішила... Десь умирають такі, що лиш би їм бути, покидають добро і маєтки, а я як отот твердий камінь, що го ніхто не годен роздавити. Боже, Боже, ба за що ні так тяжко караш?

І розпукалася від кашлю.

Коло баби сиділи діти. Як баба синіла і заходилася від кашлю, то вони всі дивилися на бабу цікавими очима і все показували пальцями на бабу та говорили: «Аді, аді, баба вже умирають». А як баба відкашлялася, то все говорила до них: «Де, де, дітоньки, моя смерть забула за мене».

Але Митрові вже остогидло борикатися із здривілими чобітьми. Шпурнув під лаву та й почав сваритися.

– Коби-м вам на смерть лагодив, то би ми легше було. Ані вбути, ані вгорнути, ані нагодувати – таки нічо не мож настарчити. Ходіть-ко трохи босі, та, може, вас борше повіхаплює.

Сів коло стола.

– Та, може би-с, дала ми що їсти, газдине моя. Таже знаєш, що-м ще сьогодні нічо у роті не мав.

Митриха встала з припічка і подала йому бараболю. Була застрашена, як вівця.

Митро лупив бараболю, мачав у сіль і гриз хліб.

¹³ Новелу написано в 1898 році і вперше опубліковано в збірці «Синя книжечка» (с. 101–108).

– Вже ти мене годуєш... Але я тебе так нагодую, що здохнеш, так я тебе нагодую. Коби якого борщику, або бевки, або дідька рогатого абощо... Тицьне тобі барабулю – та й дависи! Я вже не годен ноги за собов волочити!

– А що ж вона тобі, синку, зварить? Олію нема, муки нема, та що вона тобі зварить?

– Ваше, мамо, говорене скінчилось. Сидить собі на печі та кашляйте. Маєтків від вас не посів-єм, волів і коров не забрав-єм, та й сидить собі тихонько. Або ліпше собі погадайте, чим я вас буду ховати? Чекаєте тої смерті, як каня дощу, все: «Божечку, Божечку, найди мені смерть», – а то все на мою голову...

Баба хотіла заплакати, але закашлялася.

– Бігме, оглухну, – казав Митро.

– Мой, ти, шибенику, чого ти чіпаєшши гредок, хочеш горшки побити? Та коби-с вже зачепивси навіки...

І почав бити хлопця.

Діти заверещали, баба не переставала кашляти.

– Та на цу хату птах би не сів, – говорив Митро.

– Але чого ти до дітий прискіпавси, а вони що винні, що чоботи здривіли?

– Ти, суко, поналіплювала-с їх та поначинювала, та ще гавкаєш за ними? Я вас усіх поріжу...

Підняв чобіт з-під лави і почав ним жінку бити. Врешті затягнув на себе кожушину та й виходив із хати.

– Аби я не діждав вертатиси до цієї хати, – сказав уже на порозі.

– Йди, йди, слухай за Канаду; гадаєш, що я піду з дітьми десь на край світа?... – навздогін сказала йому жінка.

* * *

Митриха топила в печі. Диму напхалося повна хата, і вона все втирала сльози. Дим очі виїдав.

Баба на печі стогнала.

– Коби-то літо. Порозходили би си по роботі та й би не гризлиси накупі. Сонечко би порозводило геть по полю. А так пекло у хаті. Боже, Боже, не тримай ні біліле на світі, бо видиш, що нема як жити...

Діти бігали по хаті. Але як хто здубонів у сінях, то вони тікали на піч д бабі. Тоді тварі їх робилися помучені і пригноблені. Все удавали спокійних, бо боялися, аби тато не бив. Але як до хати не входив тато, то вони знов злізали з печі, аби гарцювати по землі.

Так голуби спускаються цілим стадом на тік. А як мужик рипне хатніми дверми то вони покидають зерно і, перепуджені, злітають під небо.

Шкода¹⁴

У Романихи ослабла корова. Лежала на солоній і сумно дивилася великими сивими очима. Ніздрі дрожали, шкіра морщилася – дрожала ціла у горячці. Пахло від неї слабкістю і болем страшним, але нічим. В таких випадках найбільше жаль, чому худобина не може заговорити і поскаржитися.

– То очі виде, що вона не буде. Може би, й поміг що, якби то кров, а то хтось кинув оком на ню, бодай му повілізали, та й тепер нема ради. Здайтеся на Бога – може, вас потішить...

Так казав Ілаш, що знав до худоби.

– Ой Ілашку, видко, що не буде, але як її не буде, та й мене не треба. Я цілий свій вік змарнувала, аби коровки дочекались. Від чоловіка лишила-м си, син умер у воську, а я кривала та робила і ніч і день. Такі зимові ночі довгі, а я до днини преуду, аж ми пушки спухають, аж пісок у очах стає. Лиш один Бог знає, як я тот грейцір гірко претала, заки напратала...

– То, вилите, бідному то все так, а хоть би-с руки зробив по лікті, та й нічо з того не буде! Уже так є, та й що діяти? Треба якось так жити...

– Та й не знати, що свої голові робити та й що діяти, та й хто би мені раду дав?

– Ще кличтеси на яку днинку, аби-сте службу найми – ли та й обідець зробили. Або дайтеся на відпуст Івана Сучавського; кажуть, що багато помагає.

– Ой, вже я си покликкала і на днинку, і на Зарваницьку Матір Божу і кличуси на Івана Сучавського.

– Може, кажу, Бог вам поможе, як здастеси на него. Най вам Бог дасть якнайліпше.

І Ілаш пішов.

Романиха сіла коло корови і пильнувала її, аби не згинула. Давала їй, що мала найліпше, але вона не хотіла нічого їсти. Лиш дивилася на бабу і жалю їй завдавала.

– Маленька, маленька, що тебе болить? Не лишей стару бабу без ложки молока. Потіш ні хоть трошки.

І гладила корову по чолі і попід горло і голосила над нею.

– Де, де я годна стегнутиси на другу?! Ані пушок зложити, ані гли прімкнути вже-м не годна; де мені на старість за корову дбати?

Корова дрожала, а Романиха її накрила своїм кожухом і чипіла над нею, розгорнена, на морозі. Сама дзвонила зубами, але не відступала.

– А може, це за гріхи так мене Бог карає? Бо не раз я через тебе, небого, нагрішила! Десь межі трошки підпасла, десь гарбузик урвала, десь пасиночок уломила. Але я ніколи нікому молока не желувала. Десь дитина занеможе, десь жінка у злогах, а я йду з горнетком та й несучу молочка. Та й сирця я роздавала людям до кулешки. Господи, не карай ні тежко – бідну одову. Нічо вже чужого не порунтаю, лиш даруй ми корову!

Отак до пізньої ночі Романиха голосила над коровою. Кропила її свяченою водою, але ніщо не помагало. Вона розтягла ноги на цілу стаєнку і гонила боками, аж рикала. Баба гладила, обіймала, приговорювала, але таки нічого не могла вдіяти.

Місяць освічував стаєнку через двері, і баба виділа кожний рух корови. Вона врешті піднялася. Ледво держалася на ногах. Розглядалася по стаєнці, як би прощалася з кожним кутом.

Потім упала на солоні і розтяглася, як струнва. Романиха прилякла коло неї і шурувала її віхтем. Сама не знала, що з нею діється. Потім корова зарикала голосно і почала бити ногами. Романисі зробилося горячо, жовто в очах, і закервавлена впала. Корова била ногами і роздирала бабу на кавалки.

¹⁴ Як і попередня, ця новела створена в 1898 році й уперше надрукована в «Синій книжечці» (с. 111–115).

Обі боролися зі смертю.

Новина¹⁵

У селі сталася новина, що Гриць Летючий утопив у ріці свою дівчинку. Він хотів утопити і старшу, але випросилася. Відколи Грициха вмерла, то він бідував. Не міг собі дати ради з дітьми без жінки. Ніхто за нього не хотів піти заміж, бо коби-то лишень діти, але то ще й біда і нестатки. Мучився Гриць цілі два роки сам із дрібними дітьми. Ніхто за нього не знав, як він жиє, що діє, хіба найближчі сусіди. Оповідали вони, що Гриць цілу зиму майже не палив у хаті, а зимував разом із дівчатами на печі.

А тепер усе село про нього заговорило.

То прийшов він вечором додому та й застав дівчата на печі.

– Дедю, ми хочемо їсти, – сказала старша, Гандзуня.

– То їжте мене, а що ж я дам вам їсти? Аді, є хліб, та й начинейтеси!

Та й дав їм кусень хліба, а вони, як щенята коло голої кістки, коло того хліба заходилися.

– Начинила вас та й лишила на мою голову, бодай ї земля вікінула! А чума десь ходить, бодай голову зломила, а до вас не поверне. Цеї хати і чума збояла би си!

Дівчата не слухали татової бесіди, бо таке було щоднини і щогодини, і вони привикли. Їли хліб на печі, і дивитися на них було страшно і жаль. Бог знає, як ті дрібонькі кісточки держалися вкупі? Лише четверо чорних очей, що були живі і що мали вагу. Здавалося, що ті очі важили би так, як олово, а решта тіла, якби не очі, то полетіла би з вітром, як пір'я. Та й тепер, як вони їли сухий хліб, то здавалося, що кістки в лиці потріскають.

Гриць глянув на них із лави і погадав: «Мерці», – і напудився так, що аж його піт обси-пав. Чогось йому так стало, як коли би йому хто тяжкий камінь поклав на груди. Дівчата глемедали хліб, а він припав до землі і молився, але щось його тягнуло все глядіти на них і гадати: «Мерці!»

Через кілька день Гриць боявся сидіти в хаті, все ходив по сусідах, а вони казали, що він дуже журився. Почорнів, і очі запали всередину так, що майже не дивилися на світ, лиш на той камінь, що давив груди.

Одного вечора прийшов Гриць до хати, зварив дітям бараболі, посолив та й кинув на піч, аби їли. Як попоїли, то він сказав:

– Злізайте з печі та підемо десь у гості.

Дівчата злізли з печі. Гриць натягнув на них драночки, взяв меншу, Доцьку, на руки, а Гандзуню за руку та й вийшов із ними. Йшов довго лугами та став на горі. У місячнім світлі розстелилася на долині ріка, як велика струя живого срібла. Гриць здригнувся, бо блискуча ріка заморозила його, а той камінь на грудях став іще тяжчий. Задихався і ледви міг нести маленьку Доцьку.

Спускалися в долину до ріки. Гриць стреготав зубами, аж гомін лугом розходився, і чув на грудях довгий огневий пас, що його пік у серце і в голову. Над самою рікою не міг поволі йти, але побіг і лишив Гандзуню. Вона бігла за ним. Гриць борзенько взяв Доцьку і з усієї сили кинув у воду.

Йому стало легше, і він заговорив скоро:

– Скажу панам, що не було ніякої ради: ані їсти що, ані в хаті затопити, ані віпрати, ані голову змити, ані ніц! Я си кари приймаю, бо-м завинив, та й на шибеницу!

Коло нього стояла Гандзуня і говорила так само скоро:

– Дедику, не топіть мене, не топіть, не топіть!

¹⁵ Зовнішнім поштовхом до написання твору стала реальна подія, що трапилася в с. Трійця на Покутті. Про неї письменник не раз оповідав у листах до В. Морачевського та О. Кобилянської (див.: III, 160–162). Власне ті листи стали першими начерками майбутнього твору, написаного на поч. 1899 року і вперше опублікованого в збірці «Синя книжечка» (с. 119–124).

– Та як си просиш, то не буду, але тобі би ліпше, а мені однако пацати, ци за одну, ци за дві. Будеш бідити змалку, а потім підеш у мамки жидам та й знов меш біди-ти. Як собі хочеш.

– Не топіть мене, не топіть!..

– Ні, ні, не буду, але Доці вже ліпше буде, як тобі. То вертайси до села, а я йду мелдуватиси. Аді, оцев стежечков йди, геть, геть аж угору, а там прийдеш до першої хати, та й увійди, та й кажи, що так і так, дедя хотіли мене утопити, але я си віпросила та й прийшла, абисте мене переночували. А завтра, кажи, може би, ви мене не наймили до дитини бавити. Гай, іди, бо то ніч.

І Гандзуня пішла.

– Гандзю, Гандзю, а на тобі бучок, бо як ті пес надibaє, та й роздере, а з бучком май безпешніше.

Гандзя взяла бучок і пішла лугами.

Гриць заковчував штани, аби перейти ріку, бо тудя була дорога до міста. Вступив уже у воду по кістки та й задеревів.

– Мнеоца і сина і світого духа амініь. Очинаш іжи єс на небесі і на землі...

Вернувся і пішов до моста.

Портрет¹⁶

Як коли би голуб над його головою білі крила розхилив, як коли би з-поза білих крил синє небо прозирало...

Великий фотель тулив у собі старого пана. Голова його хиталася, як галузка від вітру, – раз по раз без упину. Губи все щось жували. Руки дрожали – не хотіли нічого держатися.

– Моці нема ні жодної... загітку ніякого, студінь у кістках. Час вже, ой, ча-ас! Тіло землев пахне, до землі важить...

Загасла люлька. Всі сили зібрав докупи, аби наново запалити. Відхилювалася, як жива, виминала пальці, тікала, як би дробилася. Розкинула попіл по всій одежі. Вже курила і успокоїлась. Та цибух розігрався – все вимикався з губів.

Як осінній листок на рвучій воді.

Один фотель стояв твердо, як молодий дужий птах, що тримав старого на крилах.

– Вічна пам'ять, Господи помилуй, та й ямка, та й гур, гур! Та й по всім...

Червоні промені сонця вбігли через вікно, як на ратунок, аби зв'язати всі сили докупи.

Портрет і фортеп'ян зачервонілися. Глянув на них і цілий заделькотів, як у лихорадці. Фотель скрипів, ледве видержував.

– Далеко, далеко... Одна-однісінька... Вже не побачу, ой, ні. Коби хоть раз на минутку... Яка пещена була...

Старече знесилення термосило ним, як би конче хотіло викинути з фотелю, аби панувати безгранично.

Ймився за поруччя і не давався, як той, що топиться, та хвилям не дається.

Дивився на чорний, довгий фортеп'ян.

– Я, татку, буду на нім грати, як з львом бавитися. Доведу його до встеклості, і люди будуть умирати зі страху. Зимний піт їм на чолі виступить. Або погладжу його по голові, і він ляже мені під ноги, як вірний пес. А публіці, татку, буде здаватися, що вона свого льва під ноги взяла...

– А на кінець заграю їм пісеньку. Буде їм здаватися, що походжають по різнобарвних квітах і по шовковім зілю. Аж спотикатися будуть. Та й будуть видіти, як дівчина рве барвінок, як злотить його і сріблом пострібляє, і почують її пісню. Така то буде пісня, що всі стануть добрі і веселі. Ой татку, татку, як я буду грати, грати!

– Отак казала, а я, Україна, наряд, Міклошич... Пещена була... Та й далеко... Коби хоть на минутку побачити...

Пробував знов люльку запалити.

¹⁶ Новелу написано навесні 1897 року. Перший варіант її письменник надіслав у листі до В. й С. Морачевських у серпні цього ж року (див.: I, 279–280). Прототипом головного героя твору став батько Софії – Анастасій Окуневський, який був лікарем у Сторожинці на Буковині, а ще раніше певний час (1865–1866) займав парафію в Русові; пізніше, уже як повітовий лікар, на прохання В. Стефаніка приїжджав лікувати матір письменника. Йому й присвячно новелу («Д-рові А. О.»). Згодом автор ґрунтовно доопрацював, а в багатьох моментах і переробив її. Вперше надруковано в «Синій книжечці» (с. 127–130). У наступних виданнях творів В. Стефаніка ця новела з різних причин не передруковувалася.

Камінний хрест¹⁷

Камінний хрест¹⁸

I

Відколи Івана Дідуха запам'ятали в селі газдою, відтоді він мав усе лиш одного коня і малий візок із дубовим дишлем. Коня запрягав у підруку, сам себе в борозну; на коня мав ремінну шлею і нашильник, а на себе Іван накладав малу мотузяну шлею. Нашильника не потребував, бо лівою рукою спирав, може, ліпше, як нашильником.

То як тягнули снопи з поля або гній у поле, то однако і на коні, і на Івані жили виступали, однаково їм обом під гору посторонки моцувалися, як струнви, і однако з гори волочилися по землі. Догори ліз кінь як по леду, а Івана як коли би хто буком по чолі тріснув, така велика жила напухала йому на чолі. Згори кінь виглядав, як би Іван його повісив на нашильнику за якусь велику провину, а ліва рука Івана обвивалася сітею синіх жил, як ланцюгом із синьої сталі.

Не раз ранком, іще перед сходом сонця, їхав Іван у поле цільною доріжкою. Шлеї не мав на собі, лише йшов із правого боку і тримав дишель якби під пахою. І кінь, і Іван держалися крепко, бо оба відпочали через ніч. То як їм траплялося сходити з горба, то бігли. Бігли в долину і лишали за собою сліди коліс, копит і широчезних п'ят Іванових. Придорожнє зілля і бадилля гойдалося, вихолітувалося на всі боки за возом і скидало росу на ті сліди. Але часом серед найбільшого розгону, на самій середині гори Іван починав налягати на ногу і спирав коня. Сідав коло дороги, брав ногу в руки і слинив, аби найти те місце, де бодяк забився.

– Та цю ногу сапов шкребчи, не ти її слинов промивай, – говорив Іван іспересердя.

– Діду Іване, а батьогов того борозного, най біжить, коли овес поїдає...

Це хтось так брав на сміх Івана, що видів його патороч зі свого поля. Але Іван здавна привик до таких сміхованців і спокійно тягнув бодяк дальше. Як не міг бодяка витягнути, то кулаком його вгонив далі в ногу і, встаючи, казав:

– Не біси, вігниеш та й сам віпадеш, а я не маю часу з тобов панькатися...

¹⁷ Друга збірка новел та оповідань В. Стефаника вийшла у Львові в 1900 році накладом М. Яцкова і С-ки. Повна назва її – «Камінний хрест: Студії і образки». Вона була присвячена священикові з сусіднього з Русовим села Стецева Кирилові Гаморакові (1835–1909) – добре знаному в краї українському патріоту й громадському діячеві, «людині високої культури і предоброго серця» (Юрій Гаморак). У дім о. Кирила Гаморака письменник загостив починаючи десь із 1888 року, і відтоді близькі стосунки єднали його з усією родиною, особливо з дочками пароха. Сердечні почуття до Євгенії (по чоловікові – Калитовської) спричинили появу таких шедеврів ліричної прози, як «Дорога» і «Мое слово», Ольга 26 січня 1904 року стала дружиною новеліста, а після її смерті дітей виховувала й опікувалася сім'єю її сестра Олена Плешкан. У збірку «Камінний хрест» увійшло 9 творів. Усі вони пізніше передруковані, часом із доповненнями і виправленнями, в збірці «Мое слово» (1905).

¹⁸ Новелу написано в кінці 1898 або на поч. 1899 року. Однак творча історія її почалася, можна сказати, ще з перших років медичних студій В. Стефаника в Кракові. Живучи неподалік від залізничного вокзалу, він постійно бачив там понурі валки емігрантів, що тягнулися за океан у пошуках кращої долі. А безпосередній поштовх творчому горінню дала зустріч на краківському дворі зі своїм земляком Стефаном Дідухом. Тривалий час В. Стефаник із ним листувався. На одному з русівських горбів він справді поставив перед виїздом до Канади кам'яний хрест, який стоїть там і нині. Допомогає збагнути смислові глибини твору стаття «Для дітей». Творча праця над «Камінним хрестом» відзначалася особливою напругою і драматизмом. Пізніше автор гірко посміхався: «Волосся мені паде цілими жменями від того “Хреста камінного”, а в одному з листів до О. Гаморак переповідав у трохи іронічній формі розповіді Сафата Шмігера, з яким тоді разом винаймали квартиру, серед краківських друзів (див.: *Костащук Василь*. Володар дум селянських. – Ужгород: Карпати, 1968. – С. 79–80). Вперше новелу надруковано в «Літературно-науковому віснику» (Т. VI. – Кн. 5. – С. 255–265) з присвятою К. Гаморакові, в листі до якого від 8 черня пояснює концепцію твору й сенс присвяти. В однойменній збірці його друковано з незначними виправленнями.

А ще Івана кликали в селі Переломаним. Мав у поясі хибу, бо все ходив схилений, як би два залізні краки стягали тулуб до ніг. То його вітер підвіяв.

Як прийшов із війська додому, то не застав ні тата, ані мами, лише хатчину завалену. А всього маєтку лишив йому тато букату горба щонайвищого і щонайгіршого над усе сільське поле. На тім горбі копали жінки пісок, і зівав він ярами та печерами під небеса, як страшний велетень. Ніхто не орав його і не сів, і межі ніякої на нім не було. Лиш один Іван узявся свою пайку копати і сіяти. Оба з конем довозили гною під горб, а сам уже Іван носив його мішком наверх. Часом на долішні ниви спадав із горба його голосний крик:

– Е-ех, мой, як тобов грону, та й по нитці розлетиш-си, який же-с тежкий!

Але, відай, ніколи не grimнув, бо шкодував міха, і поволі його спускав із плечей на землю. А раз вечором оповідав жінці і дітям таку пригоду:

– Сонце пражить, але не пражить, аж вогнем сипле, а я колінкую з гноем наверх, аж шкіра з колін обскакує. Піт із-за кожного волоска просік, та й так ми солоно в роті, аж гірко. Ледви я добивси на гору. А на горі такий вітрець дунув на мене, але такий легонький, що аж! А підіть же, як мене за мінуту в попереці зачело ножами шпикати – гадав-сми, минуси!

Від цієї пригоди Іван ходив усе зібганий у поясі, а люди прозвали його Переломаний.

Але хоч той горб його переломив, то політки давав добрі. Іван бив палі, бив кілля, виносив на нього тверді кицьки трави і обкладав свою частку довкола, аби осінні і весняні дощі не сполювали гною і не заносили його в яруги. Вік свій збув на тім горбі.

Чим старівся, тим тяжче було йому, поломаному, сходити з горба.

– Такий песій горб, що стрімголов удолину тручєє!

Не раз, як заходяче сонце застало Івана наверху, то несло його тїнь із горбом разом далеко на ниви. По тих нивах залягала тїнь Іванова, як велетня, схиленого в поясі. Іван тоді показував пальцем на свою тїнь і говорив горбові:

– Ото-с ні, небоже, зібгав у дугу! Але доки ні ноги носе, то мус родити хлїб!

На інших нивах, що Іван собі купив за гроші, принесені з війська, робили сини і жінки. Іван найбільше коло горба заходився.

Ще Івана знали в селі з того, що до церкви ходив лиш раз у рік, на Великдень, і що курей *зїцїрував*. То так він їх научував, що жадна не важилася поступити на подвір'я і порпати гній. Котра раз лапкою драпнула, то вже згинула від лопати або від бука. Хоч би Іваниха хрестом стелилася, то не помогло.

Та й хїба ще то, що Іван ніколи не їв коло стола. Все на лаві.

– Був-сми наймитом, а потім вібув-сми десїть рік у осььку, та я стола не знав, та й коло стола мені їда не йде до трунку.

Отакий був Іван, дивний і з натурою, і з роботою.

II

Гостей у Івана повна хата, газди і газдині. Іван спродав усе, що мав, бо сини з жінкою наважилися до Канади, а старий мусив укінці податися.

Спросив Іван ціле село.

Стояв перед гостями, тримав порцію горівки у правій руці і, видко, каменів, бо слова не годен був заговорити.

– Декую вам файно, газди і газдині, що-сте ні мали за газду, а мою за газдиню...

Не договориював і не пив до нікого, лиш тупо глядїв навперед себе і хитав головою, як би молитву говорив і на кожне її слово головою потакував.

То як часом якась долішня хвиля викарбутить великий камінь із води і покладе його на беріг, то той камінь стоїть на березі тяжкий і бездушний. Сонце лупає з нього черепочки давнього намуду і малює по нім маленькі фосфоричні звїзди. Блимає той камінь мертвими

блисками, відбитими від сходу і заходу сонця, і кам'яними очима своїми глядить на живу воду і сумує, що не гнітить його тягар води, як гнітив від віків. Глядить із берега на воду, як на утрачене щастя.

Отак Іван дивився на людей, як той камінь на воду. Потряс сивим волоссям, як гривою, кованою зі сталевих ниток, і договорував:

– Та декую вам красно, та най вам Бог дасть, що собі в него жедаєте. Дай вам Боже здоров'є, діду Михайле...

Подав Михайлові порцію, і цілувалися в руки.

– Куме Іване, дай вам Боже прожити ще на цім світі, та най Господь милосердний щасливо запровадить вас на місце та й допоможе ласков своєв наново газдов стати!

– Коби Бог позволив... Газди, а проше, а доцегніть же... Гадав-сми, що вас за стів пообсаджую, як прийдете на весіле синове, але інакше зробилоси. То вже таке настало, що за що наші діди та й тати не знали, то ми мусимо знати. Господа воля! А законтентуйте ж си, газди, та й вібачайте за решту.

Взяв порцію горівки та й підійшов д жінкам, що сиділи на другім кінці стола від постелі.

– Тимофіхо, кумо, я хочу до вас напиться. Дивюси на вас, та й ми, як якийсь казав, молоді літа нагадуютьси. Де, де, де-е? Ото-сте були хлопенна дівка, годна-сте були! Тосми за вами не одну нічку збавив, то-сте в данці ходили, як сновавка – так рівно! Ба, де, кумо, тоті роки наші! Ану-ко пережійте та й вібачейте, що-м на старість данець нагадав. А проше...

Глянув на свою стару, що плакала між жінками, і виймив із пазухи хустину.

– Стара, ня, на-ко тобі платину та файно обітриси, аби я тут ніяких плачів не видів! Гостий собі пилнуй, а плакати ще доста чесу, ще так си наплачеш, що очі ти витечуть.

Відійшов до газдів і крутив головою.

– Щось би-м сказав, та най мовчу, най шіную образи в хаті і вас яко грешних. Але рівно не дай Боже нікому доброму на жіночий розум перейти! Аді, видите, як плаче, та на кого, на мене? На мене, газдине моя? То я тебе вікорінував на старість із твої хати? Мовчи, не хлипай, бо ти сиві кіски зараз обмичу, та й підеш у ту Гамерику, як жидівка.

– Куме Іване, а лишіть же ви собі жінку, таке вона вам не воріг, та й дітем своїм не воріг, та її банно за родом та й за своїм селом.

– Тимофіхо, як не знаєте, то не говоріть анідзелень! То її банно, а я туда з віскоком іду?! Заскреготав зубами, як жорнами, погрозив жінці кулаком, як довбнею, і бився в груди.

– Озмій та вгатій ми сокиру отут у печінки, та, може, той жовч пукне, бо не вітримаю! Люди, такий туск, такий туск, що не памнетаю, що си зо мнов робить!

III

– А проше, газди, а озміть же без царамонії та будьте вібачні, бо ми вже подорожні. Та й мені, старому, не дивуйтеси, що трохи втираю на жінку, але то не задурно, ой, не задурно. Цего би ніколи не було, якби не вона з синами. Сини, уважее, письменні, так як дістали якесь письмо до рук, як дістали якусь напу, та як підійшли під стару, та й пилили, пилили, аж перерубали. Два роки нічо в хаті не говорилоси, лиш Канада та й Канада. А як ні дотиснули, як-ем видів, що однако ні муть отут на старість гризти, як не піду, та й ем продав щодо крішки. Сини не хоче бути наймитами після мої голови та й кажуть: «Ти наш тато, та й заведи нас до землі, та дай нам хліба, бо як нас розділиш, та й не буде з чим киватиси». Най їм Бог помагав їсти тот хліб, а мені однако гинути. Але, газди, де мені, переломаному, до ходів? Я зробок – ціле тіло мозиль, кості дрихлаві, що заки їх рано зведеш до купи, то десіть раз йойкнеш!

– То вже, Іване, пропало, а ви собі туск до голови не припускайте. А може, як нам дорогу покажете, та й усі за вами підемо. За цим краєм не варт собі туск до серця брати! Ца земля не годна кілько народа здержіти та й кількі біді вітримати. Мужик не годен, і вона не годна,

обоє вже не годні. І саранчі нема, і пшениці нема. А податки накипають: що-с платив лева, то тепер п'єть, що-с їв солонину, то тепер барабулю. Ой, ззолили нас, так нас ймили в руки, що з тих рук ніхто нас не годен вірвати, хіба лиш тікати. Але колись на ці землі буде покаяніє, бо нарід поріжеси! Не маєте ви за чим банувати!..

– Декую вам за це слово, але єго не приймаю. Певне, що нарід поріжеси. А тож Бог не гніваєси на таких, що землю на гиндель пускають? Тепер нікому не треба землі, лиш викслів та банків. Тепер молоді газди мудрі настали, такі фаєрмани, що за землев не згоріли. А дивіть-ко си на ту стару скрипку, та пускати її на гиндель?! Таже то дуплава верба, кини пальцем, та й маком седе! Та гадаєте, що вона зайде на місце? От, перевернеси десь у окіп та й пси розтегнуть, а нас поженуть далі і подивитися не дадуть! Відки таким дітем має Бог благословити? Стара, а суди ж!

Прийшла Іваниха, старенька і сухонька.

– Катерино, що ти собі, небого, у своїй голові гадаєш? Де ті покладу в могилу? Ци риба ті має з'їсти? Та тут поредні рибі нема що на один зуб узети. Аді!

І натягав шкіру на жінчиній руці і показував людям.

– Лиш шкіра та кості. Кудя цему, газди, йти з печі? Була-с поредна газдиня, тежко-с працювала, не гайнувала-с, але на старість у далеку дорогу вібраласи. Аді, видиш, де твоя дорога та й твоя Канада? Отам!

І показав їй через вікно могилу.

– Не хотіла-с іти на цу Канаду, то підемо світами і розвіємоси на старість, як лист по полі. Бог знає, як з нами буде... а я хочу з тобов перед цими нашими людьми віпрощитиси. Так, як слюб-сми перед ними брали, та так хочу перед ними віпрощитиси з тобов на смерть. Може, тебе так кинуть у море, що я не буду видіти, а може, мене кинуть, що ти не меш видіти, та прости ми, стара, що-м ти не раз догорив, що-м, може, ті коли скривдив, прости мені і перший раз, і другий раз, і третій раз.

Цілувалися. Стара впала Іванові на руки, а він казав:

– А то ті, небого, в далеку могилу везу...

Але сих слів уже ніхто не чув, бо від жіночого стола надбіг плач, як вітер, що з-поміж острих мечів повіяв та всі голови мужиків на груди похилив.

IV

– А тепер ступай собі, стара, межі газдині та пильнуй, аби кожду своє дійшло, та напийси раз, аби-м ті на віку видів п'єну.

– А вас, газди, я ще маю на два гатунки просити. Десь, може, сини пусте в село на пошту, що нас із старов уже нема. Та би-м просив вас, аби-сте за нас наймили служебку та й аби-сте си так, як сьогодні, зійшли на обідець та віказали очинаш за нас. Може, пан Бог менше гріха припише. Я гроші лишу Яковові, бо він молодий та и слухний чоловік та не сховає дідів грейцір.

– Наймемо, наймемо і очинаш за вас вікажемо...

Іван задумався. На його тварі малювався якийсь стид.

– Ви старому не дивуйтеся та й не смійтеся з діда. Мені самому гей устид вам це казати, але здає ми си, що би-м гріх мав, якби-м цего вам не сказав. Ви знаєте, що я собі на своїм горбі хресток камінний поклав. Гірко-м го віз і гірко-м го наверх вісаджував, але-м поклав. Такий тежкий, що горб го не скине, мусить го на собі тримати так, як мене тримав. Хотів-єм кілька памнетки по собі лишити.

Стулив долоні в трубу і притискав до губів.

– Так баную за тим горбом, як дитина за цицков. Я на нім вік свій спендив і окалічів-ем. Коби-м міг, та й би-м го в пазуху сховав, та й взев з собов у світ. Банно ми за найменшов крішков у селі, за найменшов дитинов, але за тим горбом таки ніколи не перебаную.

Очі замиготіли великим жалем, а лице задрожало, як чорна рілля під сонцем дрожить.

– Оцеї ночі лежу в stodолі, та думаю, та думаю: господи милосердний, ба що-м так глибоко зогрішив, що женеш ні за світові води? Я ціле жите лиш роб, та й роб, та й роб! Не раз, як динка кінчилася, а я впаду на ниву та й ревню молюси до Бога: Господи, не покинь ні ніколи чорним кавалком хліба, а я буду все працювати, хіба бих не міг ні руков, ні ногов кинути...

– Потім мене такий туск напав, що-м чиколонки гриз і чупер собі микав, качев-ем си по соломі, як худобина. Та й нечисте цукнулося до мене! Не знаю і як, і коли вчинив-ем си під грушков з воловодом. За малу філю був би-м си затег. Але Господь милосердний знає, що робить. Нагадав-ем собі за свій хрест та й мене геть відійшло. їй, як не побіжу, як не побіжу на свій горб! За годинку вже-м сидів під хрестом. Посидів, посидів довгенько – та й якось ми легше стало.

– Аді, стою перед вами і говорю з вами, а тот горб не виходить ми з голови. Таки го виджу та й виджу, та й умирати буду та й буду го видіти. Все забуду, а його не забуду. Співанки-м знав – та й на нім забув-ем, силу-м мав – та й на нім лишив-ем.

Одна сльоза котилася по лиці, як перла по скалі.

– Та я вас прошю, газди, аби ви, як мете на світу неділю поле світити, аби ви ніколи мого горба не минали. Будь котрий молодий най вібіжить та най покропить хрест свіченув водицев, бо знаєте, що ксьондз на гору не піде. Прошу я вас за це дуже грешно, аби-сте мені мого хреста ніколи не минали. Буду за вас Бога на тім світі просити, лиш зробіть дідові его волю.

Як коли би хотів рядном простелитися, як коли би добрими, сивими очима хотів навіки закопати в серцях гостей свою просьбу.

– Іване, куме, а лишть же ви туск на боці, геть его відкиньте. Ми вас усе будемо нагадувати, раз назавше. Були-сте поредний чоловік, не лізли-сте натарапом на нікого, нікому-сте не переорали, ані не пересіяли, чужого зеренця-сте не порунтали. Ой, ні! Муть вас люди нагадувати та й хреста вашого на світу неділю не минуть.

Отак Михайло розводив Івана.

V

– Вже-м вам, панове газди, все сказав, а тепер хто ні любить, та тот буде пити зо мнов. Сонечко вже над могилов, а ви ще порцію горівки зо мнов не віпили. Заки-м ще в свої хаті і маю гості за своїм столом, то буду з ними пити, а хто ні навидить, той буде також.

Почалася пиятика, та пиятика, що робить із мужиків подурілих хлопців. Незабавки п'яний уже Іван казав закликати музику, аби грав молодіжі, що заступила ціле подвір'я.

– Мой, маєте так данцувати, аби земля дудніла, аби одної травички на току не лишилося!

В хаті всі пили, всі говорили, а ніхто не слухав. Бесіда йшла сама для себе, бо треба її було конче сказати, мусили сказати, хоч би на вітер.

– Як-ем го віпуцував, то був віпуцований, котре чорний, то як сріблом посипав по чорну, а котре білий, то як маслом сніг помастив. Коні були в мене в ордунку, цісар міг сідати! Але-м гроший мав, ой, мав, мав!

– Коби-м учинивси серед такої пустині – лиш я та Бог аби був! Аби-м ходив, як дика звір, лиш кобих не видів ні тих жидів, ні панів, ні ксьондзів. Отогди би називалоси, що-м пан! А ца земля най западаєси, най си і зараз западе, то-м не згорів. За чим? Били та катували наших татів, та в ярем запрегали, а нам уже кусня хліба не дають прожерти... Е, коби-то так по-мому...

– Ще не находивси такий секвертант, аби що з него стег за податок, ой, ні! Був чех, був німець, був поляк – г... , пробачейте, взели. Але як настав мадзур, та й найшов кожушину аж під вишневі. Кажу вам, мадзур біда, очі печи та й гріху за него нема...

Всякої бесіди було багато, але вона розліталася в найріжніші сторони, як надгнилі дерева в старім лісі.

В шум, гамір, і зойки, і в жалісну веселість скрипки врзувався спів Івана і старого Михайла. Той спів, що його не раз чути на весіллях, як старі хлопці доберуть охоти і заведуть стародавніх співанок. Слова співу йдуть через старе горло з перешкодами, як коли би не лиш на руках у них, але і в горлі мозилі понаростали. Ідуть слова тих співанок, як жовте осіннє листя, що ним вітер гонить по замерлій землі, а воно раз на раз зупиняється на кожному ярочку і дрижить подертими берегами, як перед смертю.

Іван та й Михайло отак співали за молодії літа, що їх на кедровім мості здогнали, а вони вже не хотіли назад вернутися до них навіть у гості.

Як де підтягали вгору яку ногу, то стискалися за руки, але так кріпко, аж сугасти хрупотіли, а як подибували дуже жалісливе місце, то нахиливалися до себе і тулили чоло до чола і сумували. Ловилися за шию, цілувалися, били кулаками в груди і в стіл і такої собі своїм заржавілим голосом туги завдавали, що врешті не могли жадного слова вимовити, лиш: «Ой Іванку, брате!», «Ой Михайле, приятелю!»

VI

– Дедю, чуєте, то вже час виходити до колії, а ви розспівалися як за доброміру.

Іван витріщив очі, але так дивно, що син побілів і подався назад, та й поклав голову в долоні і довго щось собі нагадував. Устав із-за стола, підійшов до жінки і взяв її за рукав.

– Стара, гай, машір – інц, цвай, драй! Ходи, уберемоси по-панцьки та й підемо панувати. Вийшли обоє.

Як уходили назад до хати, то ціла хата заридала. Як би хмара плачу, що нависла над селом, прірвалася, як би горе людське дунайську загату розірвало – такий був плач. Жінки заломили руки і так сплетені держали над старою Іванихою, аби щось ізгори не впало і її на місці не роздавило. А Михайло ймив Івана за барки, і шалено термосив ними, і верещав як стеклий.

– Мой, як-ес газда, то фурни тото катране з себе, бо ті віполічкую як курву!

Але Іван не дивився в той бік. Ймив стару за шию і пустився з нею в танець.

– Польки мені грай, по-панцьки, мам гроші!

Люди задеревіли, а Іван термосив жінкою, як би не мав уже гадки пустити її живу з рук. Вбігли сини і силоміць винесли обох із хати.

На подвір'ю Іван танцював дальше якоїсь польки, а Іваниха обчепилася руками порога і приповідала:

– Ото-сми ті виходила, ото-сми ті вігризла оцими ногами!

І все рукою показувала в повітря, як глибоко вона той поріг виходила.

VII

Плоти попри дороги тріщали і падали – всі люди випроводжували Івана. Він ішов зі старою, згорблений, в цай-говім, сивім одінню і щохвиля танцював польки.

Аж як усі зупинилися перед хрестом, що Іван його поклав на горбі, то він трохи прочуняв і показував старій хрест:

– Видиш, стара, наш хрестик? Там є вібито і твоє намено. Не біси, є і моє, і твоє...

Засідання¹⁹

Радні поволі стягалися до канцелярії. Кожний, заки входив до хати, висікався у сінях, обтирав ніс полою від кожуха і долонею ще доправляв. Отак кожний ішов між люди. «Славайсу» – «Навіки слава» – та й сідав на лаві, що стояла довкола хати.

Радних було вже з половина, старші сиділи ближче до стола, а молодші трохи подальше. В куті коло печі стояли сінники один на другім, а коло них чорна бляшана банька. То був шпиталь. То як раз або два рази до року написав лікар письмо до громади, що того а того дня буде в селі, то вїт кликав до себе поліціяна Тому:

– Вже, небоже, мусиш завтра прихарити канцелярію, бо, аді, прийшло письмо, що дохтор приїде. Обшуруеш трохи підлогу, посиплеш піском, розкладеш сінники по підлозі, понакриваеш їх лантухами, поналиваєш тої смердячої води з баньки по кутах – та й очі заткаємо. Є припіс, що шпиталь має бути на холеру, та й мус бути!

Отак поліцай робив раз або два рази до року з канцелярії шпиталь. А як радні потім сходилися на раду, то всі пчихали і казали: «Але-бо паскудно смердить!» Ті, що були у війську, говорили, що, певно, лікар робив «реперацію» і обмертвлював, та від того так вертить у носі. А Павло Дзіньо то вже добре мався. Він усе дрімав на раді. То як радні пчихали від сопуху шпитального, то все казали:

– Павло мнєкий на голову, та ми лиш пчихаємо, а він таки спить. Треба дохторові сказати, аби нам не обмертвлював радних, бо рада буде до нічого.

Павло не боронився, лише глядів перестрашеними очима на радних, а лице його ставало ще чорніше, як було. Його помірковували в раді «намість дурного» – та й всі з нього сміялися.

Тепер радні сиділи на лаві та й балакали – поволі, ліниво. Кожний сидів, як йому було ліпше і як навик. Іван Павлюк, що сидів коло самого стола і був найстарший, схилився на черево, склав руки, як до молитви, всунув їх між коліна, та й плював, покурюючи люльку. Долоні, ніс і коліна сусідували з собою. Отак він сидів та вповідав за ярмарок!

– Дайте ми покій з такими ярмарками, як теперішні! Жиди з панами цілий світ займили. Хто продає – жид, а хто купує – пан! А люди десь-не-десь що грубшу яку штуку продають. Телетко, коровку – то ще, ще, але волів вже мало.

– Та бо тісно стало! А кожний собі гадає: куплю телетко, прикохаю, десь трохи полови запарю, гарбузів кину, та й, уважієте, щось приросте на обкидок. Тісні роки настали!

– Правда, що тісні. Десь давно то, бувало, ксьондзи гійкали на нарід, аби не пив, аби не гайнував, а тепер, видите, нарід і не п'є, і не гайнує, а грейціря рівно не видить. Геть нарід приперси, а на Великдень таки рідко котрий солонину має. Так тежко, вам кажу, як з каміня, за той грейцір!

– Всьо перевекслувалоси. Таже давно і цеї худоби не було видко. Тепер худоба сама періста – тирольська, а давно була сама біла. Я ще не такий дуже давний газда, а по жінці взев-єм такі білі воли, як сніг, а роги мали такі, що в ворота не влізалиси. То, бувало, так бігли, як коні. А як їхав-єм до міста, то-м дзумбелав. Казали, що то була венгерська худоба, як ніби за цу кажуть, що тирольська. Та й тогди була тана худоба, де-де-де-е!

¹⁹ Новелу створено наприкінці 1897 або, ймовірніше, на поч. 1898 року і разом із двома іншими («З міста йдучи» та «Вечірня година») надіслано до журналу «Літературно-науковий вісник». Редакції вони здалися «занадто сирими» і «борзо шкіцованими», одне слово – «сирій матеріал», про що автора й повідомив один із редакторів Осип Маковей (1867–1925). В. Стефаник не погодився з такою оцінкою і в листі-відповіді від 11 березня 1898 року обґрунтував своє право і право українського письменства загалом на нові художні форми і нові принципи художнього освоєння дійсності, а відтак і вимагав повернути «скрипти». Редакція, очевидно, погодилася з аргументами молодого автора і надрукувала всі три новели у розділі «Фотографії з життя» (Т. II. – Кн. 5. – С. 129–142). Упорядники видання творів В. Стефаніка 1964 року В. Лесин і Ф. Погребенник припускають, що вирішальним тут стало слово І. Франка. Перша редакція твору під назвою «Старі і молоді» дещо відрізняється від тексту першодруку (див.: I, 281–284).

– Тано продавалоси та й тано купувалоси, але ліпше було. Аді, таже то не лиш худоба інакша настала, а свині ж давно такі були? Були, видите, усілякої масті, і шерсть по них довга, і драганисті на ногах, а теперішні самі білі і гладкі. То як станеш на свинцькі торговиці, то так ними усіяно, як білим цвітом. Лиш мазурі помежи них з черевами походжають.

– То є, відай, усякий гагунок. А ніби люди всі однакі? Якось був-єм у Коломиї та й дивлюси – йде якесь таке, як дідько, Господи мні прости! Чорне лице геть цалком і руки. Гадаю собі: та цес аби де став уночі на мості, та й би кождому треба воду освітити. Та бо бігме! Якись жидок казав, що то такі люди є під сонцем.

– Та вже певне, що є усякий гагунок. Мій Василь, як був у Відні при воську, то казав, що видів такі свині, що ані вух, ані рийки, ані ніг не видко, лиш таки толуб.

– Є всього на світі, а біди найбільше...

Бесіда станула, бо вїйт надїйшов.

– Та що, май, чувати в місті, віте?

– Коби гроші, то в місті би добре... Виджу, пани лиш зайдуть на ресторацію та й п'ють та поїдають що найліпше і гроші мають. Коби хоть на тиждень перекинутиси в пана! – говорив вїйт.

– Як у якого пана. Бо є такі, що на солومی сплють, а зубами обїскаються. Зверхи камазелька, а сорочки нема. Лиш притулить на груди трошки полотенца – та й убрав-си! А не один такий голоден, що би макух їв, – казав Проць, що давно у дворі служив.

– Та ще був-єм у секретаря із-за тої толоки. Щось він мені там белендів та й каже, що коби, каже, у вашім селі менше люди тих казетів на пошті спроваджували. То, каже, ошуканство. Мужиків, каже, є щось дуже багато. То як лиш двацїта пайка дасть по левові за казету, та й си зробля тисічі тисіченні грошій задурно, запусто. Такий панок, каже, все сам понаписує, тумана пустить, замастить, загладить, а мужики дурні, каже, читають та аж облизують-си, що панцьке поле на люди перейде.

– А ви, певне, стояли та потакували? – питав молодий радний Петро Антонів.

– Ні, брав-єм си з ним за барки за якогось там латюгу, що туманить людий! Добре ксьондз із Грушевої казав, що нарід даеси на підмову всяким кримінальникам, а потім, каже, прийде що до чого, а вони ізнирли, а дурний нарід сидить по арештах. А то ж мало попосочили та покалічили?! Я лиш не люблю, як мені хто під ніс підкидає. Ніби я громаду продав або зрадив? Ніби пхаюси у вїбір? Вїбираєте, кого хочете, а я стою на боці.

– Ви би си пхали, але ми кличимо: ацю! Ви би ще й дітем ковбаси принесли додому, – говорив Петро Антонів.

– Мовч, – закричав вїйт, – мовч, бо ті скажу закувати, ти, шмаркачу! Та дивітьси, газди, ци я з ним свині пас?

– Ви мені носа не обтирали, а на мою бесїду можете так потакувати, як секретареві.

Сварка починала вже ставати бійкою, і старий Іван вмїшався в діло:

– Ти, небоже Петре, не будь угурний, таже знаєш, що молодий мусить старшому змовчєти. Один чоловік такий, що не боїтьси нічо, а другий та й боїтьси. Я сам, газди, все за громадov стояв-єм і стою, але, бігме, на ваш збір не пішов бих. Якось я з осені був у місті. Надибає мене злісний та й каже: ходїть на збір та хоть на старїсть подивитеси, як мужики до купи єднаються. Кажу я єму: бігме, бих не пішов! Воно добре, що єднаються, бо як то приповїдають, що громада великий чоловік, але я не піду. Я, кажу, зріс і посивів, а ще в криминалі години не сидів. А тепер треба мені на старїсть нечесті? Таже здаеси ми, що би кожда маленька дитина в селі показувала: аді, вуйко Іван та в арешті сидїли! Не піду та й не піду! Мій Никола ходить, але я не піду.

Якось старий Іван цим та не тим та й улагодив сварку. Лиш гнів лишився однако.

– Але ми балакаємо та балакаємо, а ви, віте, не кажете, чого ви нас поскликали? – питався Іван, аби сварка не обернулася.

– Вже я вас не буду скликати, коби-м добув своє та й плюю на уряд та най вам шмаркачі вітують.

– Але, але, ви гадаєте, що віта не найдемо, ми би з села на цілу околицю вітів настарчили, – не дарував Петро.

– Та щось старший брат має на раді казати, – говорив вїйт.

Старший брат церковний, Василь, почав говорити:

– От не знаю, ци то в четвер, ци в п'єтницу та прибіг до мене писарчин парубок. «Ой, – каже, – вуйку, я видів, як стара Романиха з-під церкви дошку несла». Пішов я на другий день під церкову та й якурат нема одної дошки. То ще з тих, що від дзвіниці лишилися. Воно правда, що то вже здрихлавіли ті дошки, але як то з-під церкви рунтати? Та й, видите, така стара жінка та й киває того, що не до неї. Пішов я до ксьондза та уповідаю, а ксьондз кажуть, що ма-єси на раду дати знати, бо, кажуть, як то церкову обкрадати! Я би, до пса, вже нічо не казав, якби воно моє, але церковне, та треба його боронити, – оскаржував Василь.

Всі радні мовчали, бо хто то надіявся би, що стара Романиха та злодійка. Ніколи по селі не було за неї чутки, аби вона крала.

За хвилину ввійшла Романиха. Стара, обдерта, з синім лицем. Станула коло дверей та й почала борзо крізь плач говорити:

– Я, газдики, вкрала ту дошку, таки-м украла, аби-сте знали, як мене мій син на старість обсербує! Та я в хаті не маю віхтика солімки, аби хоть покурити! Я сиджу на печі та й замерзаю. Цілому селові шию та преду, та й пальці ми деревіють. Очі ми вже скаправіли. Та ще кілька я зашию, аби душу погодувати – нема грейщїря на топливце. Та я свому синові всю свою крішку дала, лиш собі один кут лишила, а він навіть до мене раз на місяць не подивиться. Аби увійшов та: бісе ци чорте, що ти дієш? Ні та й ні!

– Але з-під церкви красти? Таже ваші гони, жінко, вже не довгі, та пам'єтайте і на тот бік, аби-сте що принесли. Ви стара жінка, та я кажу, аби вас не замикати, ані бити, лишень дасте лева на церкову та й йдіть собі з Богом, а більше аби я не чув за ніяку крадіжку, – судив вїйт.

Романиха кинулася як опарена:

– Ой віточку, та я вмру, та не буду лева мати! Де мені лева, де, де, де?!

– Мус! – була відповідь.

Радні мовчали. Чули, що баба дуже бідує, і знали, що лева не має. Але вкрала, що правда, то правда, та й ще з-під церкви! Вже мали гадку сказати, аби потрошки давала, по шістьці, по дві, як почав говорити Петро Антонів:

– Я би, люди, казав, аби таку бідну одову не карати. Церкова, відай, си не загреє одовиним левом. Десь то вповідають, що давно церкви западалися і робилоси на тім місці озеро безконешне. Якби таких кервавих левів одовиних набрати та покласти в скарбону церковну, та й, відай, би жадна церкова не стримала сліз одовиних. Це, відай, би було не по правді. Та замість аби церкова бабі дала, то ще ме від неї брати того студеного лева? Я якось був у баби за предивом. Входу, а в хаті студеніше, як у газдівські стайні. На опецьку горить каганець такий, як зеренце пшениці, та й тільки всего вогню у хаті. Баба сидить та мне пальці, як дерев'єні. Я би казав, газди, аби ви не казали їй платити того лева.

Вїйт злісно поглянув на Петра. Радним як коли би камінь із серця впав. Всі одним голосом заговорили, що не треба бабиного лева. І старий Іван сказав: а най Бог сохраниць! Ще казали прикликати сина бабиного, і старий Іван взяв його картати.

– Мой, мой, таже вона тебе на лані під корчем ховала та холоду шукала. Мой, таже вона тебе обпирала, і облатувала, і плакала, як ти до бранки йшов, а ти і віхтика соломи не кинеш? Ей, коби я був вітом, я би тебе на остатне вогниво скував! – проказував Іван.

З міста йдучи²⁰

Перший:

– Лишень самого полотна зо п'ятдесят звоїв по смерті лишилися. Такого богатиря пошукати. Хліб стояв від десять років немолочений – там були маетки! А кілька сума? Таже небіщик рік від року продавав пару волів за штириста левів. Де та сума, де ті маетки? Та й не знати, хто тими грішми загрівси? – Прийшла смерть, та й мус усе покидати!

Бувало, прийдемо до него колідувати. Віколідуєм що виколідуєм, а він виходить із хати та й: проше, братя, до хати, най вам файно подекую за коледку. Входимо до хати, пообсаджує за стіл та й каже: прийматимете як є, бо якби я не одинокий, то жінка би якось прилагодила, а так най жінка з Богом спочиває на могилі, а ви вибачейте. Та й сам нас приймав. Бувало, понакладає такі хліби, як точила, та такі білі, як з фунтової муки. А солонини як унесе, то така, як долоня, завгрубшки. Такої сьогодні і в різничок не видко. Горівки вже кілька було, щоби вужі мали доста. То, бувало, п'ємо та їмо, а він просить як на весілю: пийте, братя, як не стане, то ще принесу, напийтеси у старого! То п'ємо та колідуємо старому:

...Будь же нам здоров, пане Максиме, в неділю,
В неділю рано дзелене вино саджене.
Вінчуєм тебе щестем, здоров'єм в неділю,
В неділю рано дзелене вино саджене,
Чесний, велишний, а в Бога вдешний, в неділю...

– То як вже віколідуємо, а він п'є порцію до нас та й сльози обтирає. Як стара моя, каже, жила, то ви і її в коледку колідували, а тепер нема кому заколідувати та й старому сорочки віпрати. Я, каже, не знаю, у котрий кут головов ударити, де си притулити? То, знаєте, аж нам сльози стануть в очах, як він зачне за свою одинокість уповідати. Так ми сиділи не раз добрих три години у Максима. Бувало, вже зберем-си, а він не пускає. Є, каже, в мене і їсти, і пити, як якийсь казав: і хліб і до хліба, – та ще забавтеси, бо безпешно, як умру, то в ці хаті не мете напиватиси. Лиш мене, каже, припорпають, а мій Тимофій все пустить – що до цинтля. Я, каже, старий, аби брехати, а ви, молоді, мете жити та мете видіти. Та й, аді, так сталоси, як небіщик віщував.

Другий:

– Якось паламариха на сапаню вповідала, що він, небіщик, не любив до коршми заходити. Лиш, каже, раз або два рази в рік вперізував черес, клав у «злодійку» п'єтку та й гайда до коршми! Правда, що не любив ходити до коршми, але вже як пішов, то сороки й ворони пили – пив, хто не хотів! А десь по опівночі вертавси додому вже добре горівчиний. То, каже, усі сусіди знали, що він іде додому. Стане, бувало, на воротях у себе та й кричить: на сироти на бідні запишу, а йому не дам що довкола мізинного пальця обмотати! Та й пішов собі на приспу. Як був п'єний, то ніколи не входив до хати, ци зима, ци літо – все на приспі спав. Та й, уповідають, що якась нечисте присилювалоси до него та мордувало на приспі. Стогне, стогне, як худобина та й сфатиться з приспи та довкола хати біжить, біжить та кричить: рабівники, злодії, що мою працю розтегаєте?! Та й, бачу, хапав дручок та обгонив ціле господарство, як пес від якихось злодіїв. Дивиси, а він знов на приспі дримає. Ого, вже за мінуту та й верещить, аж крізь вуха промикаєси: паршеку, а ти ж, мой, що корову із колешні виводиш?! Та я тобі амінь зроблю! Та й знов літав як несповна розуму по тоці. То, казала паламариха, що так цілу

²⁰ Як і попередню, цю новелу теж було написано, очевидночки, на початку 1898, а може, навіть наприкінці 1897 року. У процесі підготовки до друку вона зазнала подібної долі. У збірці «Камінний хрест» передрукована без змін (с. 40–51).

ніч Божу ним носило та мордувало. Спить на приспі та крізь сон гукає: аді, аді, вже ліцитують, вже б'ють печетки, вже на бубень вікликають! Відай, воно правда, що він ще іззмолоду купив собі щезника. Він і до худоби знав, таже корови у него по дійниці молока давали.

Третій:

– Яюсь незабавки, як Максим умер, та в мене хлопець заслаб. Гадаю собі: таже треба якогось ліку шукати! Умре, бідний світе, та й ховай не знати з чим та й у чім? Та й пішов-сми до нашої брехунки, до Касиянихи. Якурат вона надійшла, примовила хлопцеві та й, як то знаєте, пошта – сіла та й розповідає. Ходить по селі та все знає, що де дієси. Та й уповідає жінці, що, каже, тижнем перед смертев та був у мене Максим. Слухаю і я. Ще, відай, каже, і на день не займалоси, як прийшов. Вчула я, що хтось дверима рипнув та й сфатила-м си, кажу, певне, до родів. Дивлюси, а то старий Максим. Ти, бабо, десь, каже і небіщик, ще спиш, а то вже днина. Ей де, каже, днина! Сів він на лаві та й такий обмінений сидить, що аж. Ти, каже небіщик, якась брехунка та дай мені розв'єзок на сон. Саме, каже, вопівночі приснилось мені, що десь я виходжу з хати надвір, а то сполудня така чорна хмара, що аж синя краями! Гадаю собі: ото зараз упалить град, бадю, бадю, піде хліб унівець! Та й пішов-єм до хати, виніс кочергу та й лопату та й склав навхрест. Та лиш я склав навхрест, дивлюси, а то з-під вугла вода просікаєси. Став я та й дивуюси. Е, та бо то з-під другого, з-під третього, ба й з-під усіх нори пустили! Десь я збоявси. Глипнув-єм на тік, а там такі нори грають, як на сіножетах. Десь я побіг за рускалем, десь я спускаю ту воду в став, десь та вода снопи підмлює, колешні підмиває. Відкидаю десь снопи та й аж упрів-єм – та й пробудив-єм си. Ти якась, каже, брехунка, та розв'єжи мені цес сон, що воно має бути з тими норами? Та й, каже Касияниха, що я єму сказала, то сказала, але він у тиждень та й умер. Тота відьма помогла таке Максимові, як мому хлопцеві. Але кобих її лице уздрів, та й бих перевалив, як суку! І гроші взела, і горівку пила, а хлопець до трьох день та й на лаві!

Перший:

– Знак тому, що був віщун, бо все сповнилось, як віщував. На єго подвір'ю якурат можуть тепер нори грати! Ані хліба в оденках, ані худоби, все Тимофій поспродував. Пішло маєство як за водою.

Другий:

– Коли-бо, видите, за життя він не злюбив сина та й слова доброго єму не сказав, а син як дірвавси до маєтку та й таке понаплітував, що ніхто тому кінца не найде. Банки, якісь векслі, жиди і всека нужда. Пропадає на пні. Та й коби-сте знали, що Тимофій і не п'є, лиш так му все з рук паде яюсь. Бог знає...

Третій:

– Але ци-сте чули, яку Тимофій має патороч із жінков? Та, бачу, вже її добиває. Десь ще з осені зїхала комісія з банку до него та й каже: або гроші, або пускаєм маєток на вікликане. Звертівси, звертівси, та й до жіночої пайки. Дурна жінка бери та підпишиси у нотаруша, та дай свій ґрунт продати. Ніби дістала якийсь тот вексіль, вповідають люди, але тепер і тот вексіль боками лізе.

Перший:

– Ой, правда, що дурна! Друга жінка, та й дітей нема... Та най би чоловікові яка примха сталаси, та й шуруй, бабо, попід чужі плоти. Таже діти від першої зараз би нагнали. Та й шукай, бабо, права не знати де і з чим?

Другий:

– То вона, бачу, дала тот вексіль братові, а тепер приходить речинець платити та й дотискають. Та тепер там у хаті таке покояніє, щоби птаха не сіла на хату. Як дізнав-си, що вексіль вже у місті, та як прилетів з міста, то й коні не розпрегав, але влетів до хати та до жінки:

– А вексіль де? – каже.

– Ой, я дала братові.

– То в тебе брат чоловік ци я? – та, бачу, бив, бив, аж ребра поломив. Як учув, та й розум стратив.

– Клади, каже, голову на поріг, най рубаю: ти підеш сиру землю їсти, я на шибеницу, а діти жидам воду носити!

А вона, бачу, молила та просила:

– Ой, – каже, – чоловіче, коби я з тобов мала хоть одну дитину, а най же тобі що станеси, та й я піду попід чужі вугли кукати?

– Меш, – каже, – кукати, як глуха зазуля, заки ті у гріб не зажену.

Та й легли отак спати, він з краю, а вона від стіни. Щогодини, бачу, вставав та бив. Кажуть, що болото зробив з жінки. А рано вона хотіла втечи, але ймив та прив'язав та місив обцасами, як у глину. Най Бог боронить від такого!

Третій:

– Здурів чоловік, та й решта! Таже він рано відв'язав її та й казав, аби файно вбраласи, бо підуть на храм. Та й поволочив, кальвін, таку збиту на друге село. Але, вповідали люди, що на храму вона скинула кіптар, а сорочка кервависька! Обступили її жінки та питали, що то ї таке? А вона, бідна, в плач! Всі храмові іззираються як на чудо. А Тимофій, бачу, встав із-за стола та й: жінко, каже, марш додому! Та так вони похрамували. Як вертали додому, то лиш один Бог знає!

Перший:

– Геть люди падуть удолину так, якби їх хто трутив у бульбону.

Другий:

– Таки небіщик Максим щось знав до себе. Аді, нори знорили і его маєство, і невістці нори по плечах просікають...

Третій:

– Таке знав, як і ми. А ніби так не пішли усі господарства? Лиш Максимове? Аді, ваш тато ще мав ґрунт і води, а ви вже зарібний чоловік.

Другий:

– Та мав, але де тому кра-ай? Де, де, де-е?

– От якось ми добилися до села. Рог ба сеї, ба тої – балу та балу, а ноги, сараки, йдуть. А ви завтра де йдете?

Перший:

– Та до двора!

Другий:

– А я до того паршивого Срулика, бодай его шлях трафив. Ще від літа винен.

Третій:

– А я до ксьондза.

Святий вечір²¹

Синя як пуп сиділа на печі посеред купи дрантя і без упину біла головою в стіну. На припічку сидів син бабин.

– А хоть би-м продавси, то топлива нівідки вам не дістану, а хоть би-м украв, та й імуть. Сидіть на печі, обулюйтеся в лахмітя, як можете, та й тепла чекайте. У мене малі діти та в'єнуть, сарачета, на морозі. Аді, приніс-сми вам хліб, та й горівки крішку, та й білу дранку, та обійдіть собі света по-божому. А може, ще люди вам що внесуть. Та й головов у стіни не бийте, бо нічо з них не віб'єте.

– Коли ж бо я, сину, кількому морозові і такі студені не годна вітримати. То аж в самих кістках я мороз чую. А головов я в стіну б'ю, бо би-м на місці задеревіла, якби-м не біла.

– А ноги ніц не стухають?

– Ноги, синку, як коновки, набриніли: ані їх пігнути, ані їх зібгати.

Показала ноги сині і блискучі, як скляні бервена.

– Я не годна ночі зночувати, такі ночі довгі, довгі, як коли б десіть на одну склав. Всі очинаші зговорю, все поперегадую від найменшої дитини, та й дня діждатиси не можу. Та й так гірко сидіти самому у таким студенім вертепі.

– Та коби хоть Бог змилувавси та муки вам довгої не дав та й лежі гнилої, аби вас борзо спретав.

– Ой синку, я так тої смерті, як мами рідної, чекаю. Вночі то в кождий кут пролуплюю очі, ци де з кута не привидиться, бо як привидиться, та й незабавки таки приходить. Але не привиджуєси.

– Та смерть прийде, але коли. А коні стоя; гай, скиньте непранку та най на вас сорочку натягну.

– Я, дитинко, замерзну, як ти мене в білу сорочку вбереш. Я рада, що-м цу на собі загірла, та й, як якись казав, своїм нендзі рада, що-м заплодила, бо все вкусить, то от як тепліше в шкіру.

– Ви вже розум вістаріли, – таже не мете на Різдво у такі нендзі сидіти!

Натягав на маму сорочку.

– Не далекі ваші гони, кості, як мечі, із шкіри вілазе, – коби борше.

– Та й я тото, синку, кажу, коби борше.

– Та светкуйте здорові.

– Йди, йди, бо то панцька служба.

Дрожала на печі зі студені і головою в стіну біла.

– Тото добру дитину маю, тото ходить коло мене та й не забуває. Ніколи не встидавси, що мама з торбов ходить. Благослов'ю ті, синку, на все добре.

І рукою благословила.

Легонечно ковтала головою в стіну, як би з радості, що сина доброго має.

– Славайсу.

– Навіки слава.

– Я вам, бабо, солодкої пшениці та й тіста принесла, аби-сте за мою Марію очинаш зговорили.

– Прости Біг, небого, я зговорю очинаш за твою Марію.

Хрестилася синіми руками.

– Славайсу.

²¹ Новелу написано в 1898 або на поч. 1899 року. Уперше вона з'явилася друком в газеті «Будучність» (Львів. – 1899. – № 2. – 1 липня) із підзаголовком «Із квітів нашої землі». У збірці «Камінний хрест» передрукована без змін (с. 51–59).

– Навіки слава.

– Надніс-сми гезди трохи пирогів, а ви за мою першу очинаш вікажіть.

– Бо да прости, Андрію, я вікажу за твою Катерину очинаш.

Шепотіла молитви.

– Славайсу.

– Навіки слава.

– Я вам, бабко, рибки принесла, а ви за нашу маму поклони вібийте. В людий свето, а в нас, як би тіло ще на лаві лежело, так плачемо. Ще того свет-вечора вони нам вечерю лагодили.

– Я, сирітки, віб'ю поклони за вашу маму.

Дівчина, плачучи, вийшла, а баба продувала порох із печі та цілувала землю і поклони біла.

Дуже багато мисочок люди поназносили.

Вечір ловив за очі, і баби вже не було видко, лише її молитви розходилися з печі по хаті.

Галуззя грушки шморгало у вікна, а шибки зделенько-тіли.

– Колідуй мені, грушечко, колідуй, бо ніхто мені цього вечора не заколідує, такого великого вечора, лиш ти бабі колідуєш.

В руках держала плящину з горівкою.

– Я буду горівочку попивати, а ти мені файну коледочку колідуй та й мому синові, бо свої мами не скидаєси.

Пи́ла.

– Якби не він, та й би ні аж на весні найшли, якби сопуха з печі аж на дорогу вдарила.

Пи́ла.

– Аді, оцеї, грушечко, жіноцької, що каже:

Нова радість стала, яка не бувала:

Над вертепом звізда ясна світу засіяла...

Дрантивим голосом цілу коляду відколядувала.

– Тепер увесь мир, увесь рід колідує і веселиться, а я собі з грушечков, ми обі собі. А оцеї, грушечко, стародавньої мому Митрові:

Вінчую тебе щестем, здоров'єм, повій,

Повіяв вітер, похилив явір стихенька.

Верещала, як би з неї хто паси дер.

– Оцеї мій старий любив колідувати. Видиш, старий, а я собі без тебе п'ю, та гуляю, та й колідую. Твоя грушечка зо мнов колідує. Ой, я вже з тобов ні, ой, ні! Я не твоя вже газдиня...

Пи́ла.

– Ой, не твоя! Я собі без тебе раду дала, я собі торби пошила та й межи люди пішла. Як-ем з тобов за твій поріг переступила, та й я вже не твоя газдиня, нема рихту.

Пи́ла.

– Але як-сми вішла, Михайлику, перший раз з торбов на дорогу та й чула-м, що-с у гробі перевернувся, а мені від сонечка светого сором стало, та й вернула-м си до хати. Молитви старецькі говорила-сми у твої хаті. Отаку-с газдиню лишив після себе.

Пи́ла.

– А тепер мене, чоловіче, пси з усіх селів знають, а я їх твоєв паличков відгоню. Але-м тим жебраним хлібом сина згодувала. Він мамі їстки внесе, він сорочечку мамі на плечі

натегне, він мамі не скидаєси. За него, старий, усі гріхи маєш мати прощені, за него одного. Бо за твою газдиню ти ласки в Бога не доступиш.

Напилася.

– Але-м, старий, п'яна, але-м помийнице! Коби-с ні тепер уздрів, та й душа би ти си владувала. Але би-с парив, але би-с бив! Лиш за кіски та голову межи коліна – та й в'єзи надвоє. Бий жебрачку, та вона твою памнеть з торбов світами рознесла! Бий, як суку, бий, най вона тобі д хаті дідівських куснів не волочить!

Випила решту.

– А припри ж собі, мой, газдиню, лиш таки йми за кіски та отак оту старицу...

Гатила головою в стіну, як скажена.

– Лиш таки отак, най креперує торба громацька.

Діти²²

Поклав граблі коло себе, сів потім на межу, закурив люльку та й гадка гадку пошибала. А далі говорив на четверо гонів заголосо.

– Най я трошки спочину супокоєм, бо лиш дома вкажуси, та й зараз дідові роботу найдуть. Таки невістка, коби здорова, круть, верть та зараз заповірить: «Табо ви не сидіть...»

– А то Господь, що над нами, видить, що я лиш ногами перебираю. А руки, аді, як згребло, а вже-м місяць не голений, а до церкви вже-м дорогу загубив. У чім піду, коли все з плечей забрали?

По межі, по межі та й дідів голос цілим полем вандрував, та й усі оберталися в сторону за дідом. А він скаржився, не переставав.

– Ой, сьогодні такі діти. Але мене ще, Богу декувати, з памнеті не вікинуло, я ще знаю, яку бесіду у нотаря мали-м. Сухенький був панок, з борідков, та й він так роз'єзував синові. Дідові, каже, допоки его живота, то має ему бути его постіль, він має спати, він має вілежуватиси, аби і до схід сонця. А вже як, каже, его на лаву покладете та землев припорпаєте, то ти тогди з лави на дідову постіль перебирайси. А бабі, каже, має бути бабина піч, вона най си вігріває, най си Богу молить, а як вже ї обмиєте та й руки навхрест складете, та тогди най невістка вже лізе на піч, бо вона її.

Осінній вітер грався сивим волосям дідовим.

– Але коби нотар десь вечером подививси до хати. Син на постелі, невістка на печі, а я з старов на землі, на солімці валеємоси. А це ж по правді, а де Бог є? У цих людей вже нема Бога, ой, нема...

Ще й головою казав, що нема Бога у молодих людей.

– Здыхайте, старі, бо вам шкода ложки страви. Молочко поїдають, сирець поїдають, а ми як шенета на них дивимоси. А я їм коровку дав, овечки дав, плуг дав, усе дав. Як люди дають, та так і я дав. А сьогодні вони вповідають, що ви старенькі, слабенькі та й їжте маленько. Отак нам уповідають наші діти.

Голос дідів дрогонув, та й дід урвав бесіду.

– Та й поховають нас, як псів, бігме, чобота на ногу не покладуть...

Громада бузьків упала на очерет і злопотіла крильми над дідом, аж спудився. В теплі краї збиралися відлітати.

– Ого, вже осінь. Отак, отак та й Різдво не забавиться...

– Але яке воно розумне, хоть птаха, лиш що не говорить. Єму зле, і воно собі шукає ліпшого. Взимі нема жеби та й студінь. А воно знає наперед. Не так, як чоловік, що мус свої три дні на місці коротати.

Встав з межі, сховав люльку, взяв граблі та пустився додому. Ще кілька разів обертався за бузьками. Та й станув.

– Ба, хто би мені, добрий, сказав, ци я ще з бабов дочикаю, аби їх назад видіти, як повернутьси? Відай, вже котресь із нас бриздне, відай, уже бузьків не будемо видіти...

²² Вперше надруковано в збірці «Камінний хрест» (с. 59–62). А перша редакція твору, без заголовка, що починалася словами «Йшов з поля...», була надіслана разом з іншими сімома творами зі Сторожинця на Буковині Морачевським у серпні 1897 року. Правдоподібно, що безпосередньо тоді вона була й написана, хоча Юрій Гаморак припускає, що час створення новели – весна 1897 року (див.: Твори, 319). Готуючи новелу для збірки, письменник її ґрунтовно переробив і майже вдвічі розширив (пор. із першодруком: I, 284–285).

Підпис²³

Мала Доця ходила лавою поза плечі газдів, що писали коло довгого стола свої імена. Кожний зі взору. Грубими руками оті писарі обходили з кожного боку, відки би найліпше їм почати. Грудьми притискали так до стола, що аж скрипів. Наука йшла тихонько, лише чути було млякання губів, як газди мочели лufко в роті. А білявенька Доця заглядала до кожного, чи добре пише.

– Доцю, ня, а подивиси, як воно вигледає?

– Ще чепірнате таке, як нечисане повісмо, ще пишіть.

І газда пхав олівце в рот і зачинав знов писати.

– Ану ж ко глипни на моє, бо я вже єго чешу другий вечір, аж ні груди боле. Ану читай, що я написав.

– Павло Лазиренко.

– Якурат я. Так воно там стоїть, що кождий пізнаєть?

– Хто вчений, та й кождий.

І Павло почервонів із утіхи і оглядав карточку з усіх боків.

– Ану ж ко я ще раз єго віпишу.

І нахилився і слинив олівце.

Доця якось дуже поважно ходила поза плечі газдів, її мама дивилася з печі і утихомиряла хлопців, аби не верещали, бо вуйки позмилюють нумера.

На лаві сидів старий Яків Яримів і з великим вдоволенням дивився на оту науку. Врепті не міг видержати, аби не заговорити. Дві години глядів із найбільшою увагою, а тепер не втерпів.

– Мой, газди, та лишіть трохи на завтра, таже груди вам потріскають.

Газди підняли голови і як пришиблені виглядали.

– Вішукав-єм вам добро, та й маєте мені подекувати, а Доці маєте дарунок купити.

– Та хто вас на таке нараїв?

– Біда мене на це нарадила.

– Яка біда?

– Викслі.

І старий Яків став розповідати вже сотий раз, як то було.

– Та вже всі знаєте, що-м на горівку не в'езав землю по банках, бо би ні Бог скарав. Але стара мене запхала.

– Як стара?

– Ви, мой, і молоді, і вчітаси, виджу, письма, та й нічо не знаєте. Уходить з комори та й каже: мой, старий, та же муки нема, лиш зо дві мисчині в міху. А я подумав, подумав та й гай до міста писатиси на сотку до заволічкового банку.

Прийшов я, знаєте, до того банку і кажу, що так і так: не стало хліба межи діти та й прошу, пане, вашої ласки та й Божої позичити сотку.

– Грунт маєш?

– Є, пане, таже без ґрунту сьогодні ніхто не дасть.

– А стоїть на тобі?

– На мені.

– Табула чиста?

²³ Новелу написано в січні-лютому 1899 року й невдовзі надруковано в «Літературно-науковому віснику» (Т. V. – Кн. 3. – С. 287–289). Поштовхом до творчої активності письменника послужила реальна подія, що мала місце в Русові: небога В. Стефаніка Євдокія вчила селян писати свої прізвища, щоби не платити за це поручителям і нотарям. У проце сі підготовки до друку збірки «Камінний хрест» новелу суттєво перероблено й змінено структуру (пор. первісний варіант: I, 285–287).

- Геть все чисто.
- Довги маєш?
- Та десь межі жидами є не такий-то довг, лиш струп. Та вже за цю сотку і хліба межі діти кину, і жидам рот заткаю.
- То принеси аркушок і аністрат та й підеш на посідзене.
- Та коли прийти на то посідзене?
- Говори до мужика, тебе на посідзене не треба, лиш паперів.
- Вібачейте мені, пане, бо я не порозумів, а папері аді гезди. – Та й вітег з пахузи, та й подав. – Там, – кажу, – десь є все, бо я то докупки все складаю, всі письма. Я, видите, тому не розумію нічо та все тото разом тримаю. – Перебрав він, найшов, що до него, та й каже: за тиждень прийди.
- Ходив я зо три рази, аж каже нарешті, що є гроші хвалені.
- А вмієш, старий, писати?
- Ей, де, пане! У школі мене не вчили, у воську не був-єм та й сми цалком сліпий.
- То мусиш підписуватиси у нотаря.
- Я, прошу, покладу знак своєв руков, аді хрестик, а ви підпишіть...
- Не можна, – каже, – на векслех хрестів класти...
- А я в гадках став. Це як озмуть упіс, як процент наперед відберуть, як нотареві заплачу, та й того капітану²⁴ мало що мені лишиться.
- Звертів я си по місті за ручителями та й надибаю шевца, отого злодюгу Ляпчінцького. Воно, біда, все никає по місті. Став я та й розказую за свою біду.
- Хлоп, – каже, – все дурний, гние цілу зиму та й би не навчивси навіть своє порекло на письмі покласти.
- «А хоть ти злодюга вічна і помийник жидівський, але слова добрі маєш», – погадав-єм собі та й побіг далі.
- Привів ручителів, підписали-м си у нотаря, але з сотки тринаціть левів обірвали.
- Несу я ті гроші додому, а тот швець мені з голови не вілазить. Злодій-то злодій, але слухні слова говорить. Аді, рвуть шкіру, здоймають як з вола. Сотку ніби-с узєв, а додому що несеш?
- На цім місці все Яків плював і тепер плюнув.
- Кождий хоче від руки, кождий хоче дурнички, а то бо вже так стало тісно, що раз тісно.
- Поклав-сми гроші у скриню, а сам до Доці: «Ти, Доцько, діда навчи підписати намено, най дід панам горло не напихає, бо воно напхане. Я волюю тобі плахтиночку купити...»
- Та й навчила, та й сте по селі перечули, та й сте з діда насміхалиси. Але прийшло до крутого, треба викслі підписувати, а ви за дідом до Доці. Я вам дорогу показав, що вже не мете гроші утрачєти.
- Та вже не мемо, – відповідали газди, – та маємо вам подекувати та й Доці, наші навчительці.
- Але маєте всі ї по дарункові принести.
- Таже певне...
- Доцька сиділа на печі і дуже тішилася, і мама її усміхалася.

²⁴ Капіталу.

Лан²⁵

Довгий такий та широкий дуже, що оком зіздріти не мож. Пливе у вітрі, в сонцю потапає. Людські ниви заливає. Як широкий, довгий невід. Вилловить нивки, як дрібоньку рибу. Отой лан.

Зісхле бадилля бараболі шелестить на нім. Під корчем мала дитина. І хліб іще, і огірок та й мисчина. Чорний свершок дотулився ніжки та й утік. Зелений коваль держиться подалеки. Мідяна жужелиця борзенько оббігає дитину.

А воно плаче за шелестом бадилля. Та й звернулося і впало. Впало ротом до корча. Б'є ніжками, дуже пручається і поволеньки синіє.

А посеред розкопаних корчів спить мама. Як рана, ноги, бо покалічені, посічені, поорані. Прив'язана чорним волоссям до чорної землі, як камінь.

Сонце радо би цілу міць свою на її лиці покласти. Не може її підвести та й за хмару заходить.

Чорний ворон знявся, облітає, облітає та й кранче.

Врешті зірвалася. Наслухає, наслухає.

– Ото, я! Коло роботи спати!

Взяла рискаль і копає, раз попри раз корчі розриває.

– Добре, що спить. Така мука, така мука єму та й мені з ним. А заробити треба, бо взимі ніхто не дасть.

Нагнулася та й копає, борзо, хутко. А той корч обминає. Стільки спокою, доки спить...

²⁵ Уперше надруковано в збірці «Камінний хрест» (с. 69–70). А приблизна дата написання мініатюри – 1898 або початок 1899 року.

Лист Політичним арештантам мужикам на Святий вечір²⁶

У хаті було так ясно, що баба Грициха виділа кожний палець Іванків, де він до стіни притулився.

Сонце спускалося насамперед на ліс, що стояв на горі перед хатою, на його галуззю лишало всі свої дорогі каміні блискучі, а ліс бив проміннями у вікна хати.

І таких їх було багато в хаті, що баба виділа кожніський палець Іванів на стіні.

– Мой, Іване, аби я тебе не виділа більше на лаві! Аді, що ти із стін поробив. По землі собі бігай.

Іванко бігав від порога до стола та возив на нитці колісцячко від ниток та й казав бабі:

– Не бійтеси, я вже, бігме, не буду.

Коло баби на печі сиділа маленька Марійка з заплетеною кісочкою, як мишачий хвостик.

«Боже, Боже, як народові тісно стало жити, а як света надійдуть та й нарід таки веселиться», – гадкувала собі баба.

Лице зморщене, сині губи, сухі руки, сивий волос – отака баба.

– Ба, вуйко Василь ідуть до нас із Николов Сименовим, із тим, що в школах він си вчить.

– Тікай із землі, біжи д бабі на піч!

До хати увійшов Василь із школярем.

– А в вас, мамо, на печі Різдво? Вінчую вас счестем, здоров'єм, аби-сте ще прожили межі нами, – віншував син мамі та й цілував у руку.

– Ой синку, мені Різдво не в голові. Я, дитинко, всі дні оплакую і света, і будень, – казала баба, та й слюзи в очах показалися.

– А я прийшов письмо від Федора прочитати, бо вчера на пошті прийшло. Семенів, аді, прочитає.

– Та що приписує, дужий він ци слабує?

Василь витягнув лист із череса, подав школяреві, а цей взяв читати:

«Коханий мій брате Василю і ви, мамо!

Клонеюси до вас на Різдво і вінчую вас на ці света. Заколідував би-м вам коледку з кременалу, але боюси, що вітер мою коледу у лісі стратить та й під ваші вікна не привіє».

Стара мама обсипалася слізьми, а Василь мовчав.

«Тут арештанти як заколідують, то аж сирий мур розсипаєси, аж ржа із гратів опадає. Як поведуть голосом, то аж дозорці наслухують. А така коледа в неволі сумна та страшна! А собі то я вночі геть-чисто нагадав за коледу. Як ще я хлопцем ходив колідувати, як ви, мамо, мене у тата здоволели, аби пустили у коледу, а потім як ми парубками вже ходили із скрипков колідувати. Бувало, станемо, як ліс, під вікном. Колідуємо, а скрипка плаче межі нами, як дитина.

²⁶ В основі сюжету лежить правдива подія, яка мала місце в с. Пістинь на Косівщині: відомий діяч української радикальної партії і добрий приятель Стефаніка з гімназійних років Федір Котюк убив свою дружину, бо не дозволяла йому вести активну виборчу агітацію (детальніше про це див. лист письменника до В. Морачевського за листопад 1897 року). Був засуджений до семи років ув'язнення і помер у тюрмі. Довідавшись про нещастя, В. Стефаник всіляко намагався полегшити долю Федора, збираючи гроші на адвоката, а пізніше турбуючись про його дітей (див.: III, 123–125). Новелу створено влітку або восени 1897 року на підставі реального листа арештованого і вперше надруковано в чернівецькій «Праці» (1897. – № 17. – 19 грудня. – С. 130–132) під криптонімом «С». Для збірки «Камінний хрест» автор ґрунтовно її доопрацював, а місцями й переробив (пор. із текстом першодруку й змістом листа Федора Котюка, що його В. Стефаник цитує В. Морачевському: I, 287–290). Твір має присвяту: «Політичним арештантам-мужикам на Святий вечір».

Ми ще дужче, а скрипка рівно плаче, і ніколи ми її не могли переколдувати. Аді, тепер чую, як та скрипка плакала, таки гезди плаче...»

– Ой, сину, сину, тото-с діти осиротив, – шептала баба.

«Але годинами, мама, та так мені у цих мурах страшно, що не годе я сам на лужку лежати та й іду до другого, бо бих умер. Як собі нагадаю за Настю, що вона через мене пішла в землю та й мені діти нанівець осиротила, та й кров живцем із серця капає. А крізь ґрати видко звізди. А я на них дивлюси, як вони котре більші та менші за собов проваде. І почитую собі на велику, що це Настя, а на малі, що це Марійка зараз за нев, а це Іванко, а це Василько...»

– Ой синку, не бери ти собі такий великий туск до голови, – крикнула баба, як би осе Федір говорив до неї, а не писав.

«Та й все ми си привиджує похорон Настин. Йдете ви, ідуть діти за деревищем, ідуть люди. А хоругвами вітер носить та й питає: «А чоловік цієї жінки де подівси?» А подерта хорогва ему все каже: «В Станіславі, в кременалі!»

– Ой, замурували ті, сину, у неволі, – так зітхала баба.

«Я гадав, аби неправду корчувати, а то вони мене з корінем вірвали, жінку вбили та й діти лишили на волю Божу. Коби ти, брате Василю, і ви, мамо, аби-сте за мої діти дбали. Аби їм голову у суботу змити, а в неділю білу сорочку аби дати. Аби вони чорні не ходили, аби їх нендза не їла. А найдужче, аби ви, мамо, на найменшу, Марійку, позір дали. Аби воно, маленьке, не слинило сорочки та аби воно не плакало, бо слина у грудді си вжирає. Знаєте, що як сирота плаче, то всі ангели плачуть...»

– Обчісую я твої діти щосуботи, та й сорочки їм перу щотижня, та й пускаю старі слези за водою, – відповіла баба.

«А ти, брате Василю, дбай за мої хлопці. Не пускай їх у мішку по дощеві ходити, але ти їм сардачинки поший. Навчи їх нарозум, як би й я, а не пусти попід плоти. Зроби з них газдів та й наказуй, аби свого тата та й маму не забували, бо їх тато не був лайдак, але своє право тримав...»

– Ой Федоре, не пустю я твої хлопці попід чужі плоти, але навчу їх, як рідні, – вже Василь казав.

«А ту ниву під ланом засійте пшеницев, бо то добра нива, недавно гноєна. Та й робіть так, аби моїм дітем кривди не було, бо я маю таку гадку, що відси я вже не годе вийти. Та й припишіть до мене геть за все, що си дома діє.

Клонеюси до тебе, брате, та й до вас, мамо, та й до дітий моїх.

Федір».

Баба ревно плакала, а обоє діти за нею.

– На-ко тобі грейцір, на-ко, але не плач. Аді, чуєш, що дедя каже, аби-с баби слухав, аби-с не пустував.

Казав оце Василь до Іванка та й дав йому новенький грейцар.

Вечірня година²⁷

Не міг сісти, так його щось гнало від стіни до стіни. Ходив та ходив по хаті. Обстановка хатня і кути замазувалися і пропадали в вечірнім сутінку, а в голові зарисовувалися давні образи щораз виразніше.

– Отсе така хвиля, коли малі діти вибігають із хати на толоку і граються дуже весело, нервово. В таку пору дівчата не хочуть гонити товару додому, бо кажуть, що як зоря вечірня на небо виходить, то голос по росі стелиться, – і співають, аби голос стелився. А взимі то мами прядуть кужіль та й співають свої дівочькі співанки, але так сумно, як би банували за молодим віком. Діти сходяться разом докупи і шепочуть на печі та й засипляють без вечері. Чудна якась вечірня година.

Ходив та гладив себе рукою по чолі, як би хотів усі свої думки замкнути у голові, аби не повилітали, бо щиро хотів їх перегадувати.

– Ба не знати, що він діє? Такий був добрий товариш. Добре пам'ятаю, як ми раз сиділи у нього в садку. Відай, тоді він говорив за ті білі хмарки. Біла хмарка, казав, із золотими берегами сунеться по небі та лишає поза собою білі лілії, а сама йде далі та сіє, сіє того цвіту по синім небі – та й за годину нема ні хмарки, ні лілій. Лиш голубе небо морщиться, як голубе море. Правда, він тоді чогось сумував.

Ходив, а очі його ставали такі добрі, як у дитини.

– От, вже я забув кінець. Приходиться вже мамині співанки забувати! А ще донедавна тямив. Зараз. Я займив із Марійкою вівці в поле, у сіножаті. Марійка вишивала собі рукави, такі у фасольки. Фасольки вишивала начервоно, хвостики синьо, а межі поміж фасольками обкидала чорною волічкою. Я мусив завертати вівці, бо Марійка була старша. Але була одна білоголова вівця, та така влазлива, що жадній сіянці не дарувала. Та й я скинув окрайку, і ми її спутали. Був спокій. Я бігав розперезаний попід верби, та свистав, та галасував на все поле. А потім Марійка мене закликала їсти. Їли ми хліб і сир із листка...

Вже сидів на м'якім кріслі, і хлоп'ячі спомини гонили його, як сон, на якісь цвітисті поля, що цвітів на них дуже багато і можна їх рвати, рвати.

– Потім прийшли до нас мама. Верталися з поля, бо їсти носили робітникам. Дали нам їсти молока і оглядали Маріїні рукави. Та й наказували Марійці, аби ніколи не брала три нитці, лише дві поза іглу, бо фасольки будуть череваті. А мені казали, аби не качатися з гори, бо сорочку підру або собі черево покалічу. «Ти, парубче, не брикай, як кінь по полю, розперезаний, але сиди собі коло Марії та овець пильнуйте». А я лежав собі коло мами та лупив ногами в траву, а мама казали: «Ти не годен ані годинки тихо посидіти?» Та й тоді злетів бузьок на млаку таки коло нас. Мама ймили мене, посадили на коліна та й почали співати:

Ой не коси, бузьку, сіна,
бо ся зросиш по коліна.
Та най тота чайка косить,
що набакир шапку носить.

Збирав усі сили пам'яті, аби нагадати решту співанки, і не міг. Очі посумніли.

²⁷ Як згадувалося, новелу вперше надруковано разом із «Засіданням» та «З міста йдучи» у «Літературно-науковому віснику». Вона має кілька редакцій, і всі вони надзвичайно цікаві для розуміння фактів внутрішньої біографії письменника. Перший начерк цього автобіографічного твору див. у листі до В. Морачевського за січень 1898 року (III, 133–135), автограф же другої, чистової редакції зберігається в ІЛШ. Він датований 30 січня 1898 року і має назву «Мужицька дитина» (опубліковано: I, 292–295).

– Зараз, зараз. Мама пішли додому, а я бігав до вечора за бузьком та приспівував: «Ой не коси, бузьку, сіна...»

Розбігався, як той хлопець, що хоче яр перескочити і над самим яром усе стримується. Говорив голосно перші вірші співанки і не міг нагадати. Зітхнув, і чорний обвід коло очей ще більше почорнів.

– Боже милий, вже не годе я надточити тої нитки, що урвалася! Вона вже тоді рвалася, як мені мама мили ноги і чисті онучки видирали з старої сорочки, а тато чобітки обтирали. Всі ми тоді плакали, бо мене пускали у світ на науку. І ходив я по тім світі, і гнувся, як лоза, для кавалка хліба, і чув на собі сотні гордих очей.

Махнув рукою, як би хотів відігнати ті горді очі.

– По довгих роках я поїхав до мами. Тата вже не було. Згорблена, стара, з костуром у руках, сиділа на приспі та грілася на сонці. Не пізнала. А потім мене привітала. «Наша, синку, Марія вмерла. Я тобі не писала, аби-с не сумував. Та як умирала, то все за тебе допитувала. Ми її дурили, що ти надїдеш. А таки того дня, що вмерла, то казала, що коби тебе хоть крізь вікно, хоть через поріг узріла. Та й умерла».

Отак рвалася та нитка...

Несвідомо говорив мамину співанку. «Ой не коси, бузьку, сіна...»

– Пішли ми з мамою на могилу. Ледви мама добилися. «Аді, синку, отсе Маріїн гріб. Я вже насадила і рути, і барвінку, і хрест дала змалювати, але ще вишеньки не посадила, аж восени посаджу». Сіли ми коло гробу, і мама оповідали мені за біду Марійчину. Чоловік злий, діти малі, біда в хаті. Вітер здував із вишень білий цвіт. Цвіт падав на гріб і на нас. Здавалося, що той цвіт зростається з маминим білим волоссям і що роса з цвіту спадала на мамине лице. А я нагадував собі, як ми з Марійкою вівці пасли...

Гарячі сльози впали на стіл.

– А потім мама вмерли. Гріб мамин недалеко від Маріїного. Цвіт із маминої вишеньки падає на гріб Марії, а з Маріїної на мамин гріб. Був я там раз. Сидів між тими гробами, і нагадалася мені мамина співанка. Коли не знаю вже кінця. Посидів я там та й пішов із могили. Лиш вишневий цвіт із гробів летів за мною, як коли би тим цвітом сестра і мама просили, аби я не йшов...

Ще довго ходив по хаті та несвідомо шептав:

Ой не коси, бузьку, сіна,
бо ся зросиш по коліна.
Та най тота чайка косить,
що набакир шапку носить.

Дорога²⁸

Дорога²⁹

– Я йду, йду, мамо.

– Не йди, не йди, сину...

Пішов, бо стелилася перед його очима ясна і далека.

Кожні ворота минав, усі білі вікна.

Любив свою дорогу, не сходив з неї ніколи.

Уднину вона була безконечна, як промінь сонця, а вночі над нею всі звізди ночували.

Земля цвіла і квітами своїми сміялася до нього. Він їх рвав і затикував у свій буйний волос.

Кожна квітка кидала йому одну перлу під ноги.

Очі його веселі, а чоло ясне, як керничка при пільній дорозі...

.....

Аж людей спіткав.

²⁸ Таку назву мала третя збірка оповідань та новел В. Стефаника. Вона побачила світ на початку 1901 року у Львові з жанрововизначальним підзаголовком «новелі» накладом Українськоруської видавничої спілки і містила 13 творів. Друге її видання з ілюстраціями відомої художниці й доброї приятельки письменника Олени Кульчицької (1877–1967) й портретом автора вийшло в Львові в 1917 році. Текстуальних змін порівняно з першим виданням у ньому немає.

²⁹ Новела за змістом, структурою і творчою історією близька до «Мого слова». Тому й коментувати їх доцільно в сув'язі, що часто й трапляється (див.: Твори. – К., 1964. – С. 500–501; Вибране. – Ужгород, 1979. – С. 354–355). Обидві ліричні сповіді зродилися в творчій свідомості внаслідок сердечного почуття до коханої жінки – Є. Калитовської, яку В. Стефаник вважав «найвищим ідеалом жінки» («Серце»). Вона була старшою на сім років, мала чоловіка-священника й дітей. В. Стефаник знав її ще відтоді, як уперше ввійшов у дім о. Кирила Гаморака в Стецевій. Євгенія відразу привернула його увагу, але була вже одружена, що частково охолоджувало любовний шал. До всього, хлопця палко, аж до саможертви, кохала її сестра Ольга. Він зчаста гостював у домі Калитовських у с. Трійця, де почував себе затишно й добре. Сюжети багатьох творів, зокрема й класичної «Новини», беруть початки саме звідси; тут було написано «Синю книжечку» й тут готувалася збірка з такою самою назвою. Та водночас тут міцнішали й поглиблювалися почуття, які не раз призводили до розпачу й сердечної муки. З часом із ними боротися ставало дедалі важче, а бувало, що навіть зовсім непосильно. Різдвяні свята 1899 року В. Стефаник провів у родині Калитовських. Десь тоді дійшло до з'ясування стосунків. Попри щирі й сердечну любов до Стефаника, Євгенія не наважилася покинути сім'ю – насамперед через дітей. Повернувшись у Краків, він до дня народження коханої, яке припадало на 28 лютого, написав сповнені болу слова сердечної сповіді й переслав для передачі іменинниці її молодшій сестрі Ользі. «На Вашу адресу посилаю також моє “Confiteor” (признаюся), писане для сестри Калитовської. Тому посилаю до Вас, бо хотів би-м, аби крім Вас двох ніхто не читав. То є моя біографія, держана в тоні “Wahrheit und Dichtung” («Правда і вигадка») (нім.). Натурально, що я не заказую Вам его показувати, але прошу, аби-сьте не показували», – зізнавався в супротвальному листі (III, 172). Назву підказала шойно опублікована в журналі «Życie» програмова стаття лідера польського декадансу Станіслава Пшибишевського. «Confiteor» глибоко вразив О. Гаморак: і призначенням для сестри, і самим змістом, і психологічним настроєм автора. У листі-відповіді вона писала: «Ваш “Confiteor”... чекає Гені, щоби приїхала і взяла собі. Ваше признання дуже прикре. Тут показалися як безвихідний песиміст. Нічо веселого та щасливого нема ані поза Вами, ані перед Вами. Ви були щасливі тоді, як не знали світа і людей, а пізнавши їх, коти теся в пропасть. Ваш світ чорний і без просвітку... Я... хтіла би-м мати над Вами таке магічне слово, щоби Вас випроведило з сего стану. Я думала, що Ви лиш до мене посилаєте чорні листи, але довідалася, що посилаєте такі самі до тої, котру любите. Тими листами робите єї такі самі чорні безпросвітні хвилі, які сами перебуваєте» (ІЛШ. – Ф. 8. – № 385). Наступного року ситуація повторилася: до чергового дня народження Є. Калитовської було написано «Дорогу», смислово-емоційна тональність якої трохи пом'якшена, та однак домінують сумні настрої. «Вже так я виджу, як Євгенію покрие смертельна блідість, як візьме до рук той гарний подарунок, – висловлювала свої враження О. Гаморак. – Могла би-м не дати, знаючи це, але дам, бо признаю це право людське, і вже-м склонна повірити тій великій суперечности, що велике нещастя є великим щастям» (Цит. за кн.: Косташук Василь. Володар дум селянських. – С. 96). Текстологічна історія обох творів теж подібна: збереглося по три редакції кожного з них, щоправда, перша редакція «Мого слова» без початку, а «Дороги» – цілком закінчена, чистова, датована «21.2.1900» (пор. інші редакції: I, 296–300 і 306–310). Обидві другі редакції мають присвяти: відповідно «Писано для п. Євгенії Калитовської на єї уродини д. 28.ІІ.99» і «Вп. п. Евг. Калитовській на д. 28.ІІ.1900». Ані перша, ні друга сповіді початково не писані для друку. Пізніше Євгенія й Ольга стали радити Стефаникові опублікувати твори, небезпідставно вважаючи, що, окрім інтимно-особистісного характеру, в них закладено глибинний художній смисл. Він погодився, суттєво переробивши тексти. Надруковані вони були теж майже одночасно: «Мое слово» в «Літературно-науковому віснику» (1901 – Т. XIII. – Кн. 1 – С. 15–17), а «Дорога» відкрила однойменну збірку (с 1–4), яка побачила світ на початку того самого року.

Вбиті по коліна в землю, вони у безтямній многості падали і здоймалися.
Чорними долонями стручували піт з чола і великими руками ловилися землі.
Втома валила їх, вони душили за собою свої діти і ревіли з болю.
Здоймалися і падали.

А ніч клала їх у сон, як каменів, одного коло одного.
Страшними лицами обернені до неба, як морем голов проти моря зізд.
Земля стогнала під ударом їх серць, а вітер втік за гори.

Він читав ті лиця і велику пісню бою на них.
З їх губів зливав слова, з чолів вичитав мислі, а з серць виссав почування. А як сонце
родилося в крові і цілувало поміж довгі вії їх очі, то в його серці породилася пісня.
Розспівалася в його душі, як буря, розколисалася, як мамине слово.
І став сильний і гордий. Вітер нагнув д нему всі квіти.
Ступав своєю дорогою даліше.

.....
Вона, як полотно, під ним угиналася.
Минав усі ворота, білі вікна помикали.
І знов людей побачив.
Стояли лавою. Перед ними колосисте море золота, поза ними діти в холоді снопів.
Огонь їх пражив, залізо плакало в їх руках.
Полинялі пустарі небесні бездушно звисали над ними.
Всі в білих сорочках, як на Великдень.
Але снопи пропадали з-над дітей, і вогонь вжерався в їх білі голови.
Вони вгризалися знов у жовті лани.

.....
Читав їх розпуку й їх безсилу.
По їх чолах копалися рови один коло одного. Губи їх засихали і біліли. Серця заходили
жовчю.

І пісня його душі згіркла, як зігнила пшениця.
Очі його помутніли, а чоло його подобало на скаламучену керничку при дорозі.
Сила його і гордість впала на тверду дорогу.
Строївся.
Пішов своєю дорогою, як птах, що своїх крил на собі не чує.

.....
На свіжій ріллі під веселою дугою стояла його любов. Земля радувалася її білими слі-
дами.

Як безсильна дитина, протягнув до неї руки.
– Ходи!
– Не можу, бо ти отрута!

Захитався, а як прожер свій засуд, то поклав на чорну ріллю крушки своєї пісні і
поволікся даліше. Йшов, як тінь спорохнявілого дуба перед заходом сонця.

Дорога темна, як сліпому молоденькому каліці.

.....
Одного дня спотикнувся на гріб своєї мами.
Заридав сухими очима і впав.
Зарив чоло у могилу і просив маму, аби його назвала так, як він був ще дитиною.
Одно маленьке слово аби сказала!
Довго просив.
Потім поклав голову на хрест і почув від нього мороз.
Здригнувся, поцілував могилу в маленьку яблінку і поплівся безіменний і самотній.

.....
– Боже, ти подаруй мені решту моєї дороги, бо я не годен вже йти!

І скавав з могили на могилу, як осіннє перекотиполе. Аж як перейшов сто гробів, то сотий перший його був. Припав до нього, як давно до маминої пазухи.

Скін³⁰

Як глуха осінь настала, як з ліса все листя опало, як чорні ворони поле вкрили, та тоді до старого Леся прийшла смерть.

Умирати би кожному, смерть не страшна, але довга лежача – ото мука. І Лесь мучився. Серед своєї муки він то западався в якийсь другий світ, то виривався з нього. А той другий світ був болючо дивний. І нічим Лесь не міг спертися тому світові, лише одними очима. І тому він ними, блискучими, змученими, так ловився маленького каганця. В'язався очима, держався його і все мав страх, що повіки запруться, а він стрімголов у невидінний світ звалиться.

Перед ним на землі сині і доньки покотом поснули, не могли стільки ночей не спати. Він держався каганця всією моцею і не давався смерті. Повіки великим тягарем зайшли понад очі.

Він видить на подвір'ю багато малих дівчат, кожна в руці жмінку квіток тримає. Всі глядять ід могилі, смерті виглядають. Потім всі очі повертають на нього. Хмара очей, синіх, і синих, і чорних. Та хмара пливе до його чола, гладить його і простуджує...

Протер очі, ймив жилу на шії між пальці, бо голову з пліч скидала, і погадав:
«Аді, це ангели перед смертею показуються».

А як він так гадав, то каганець утік з-перед очей.

Поле рівне, далеке, під сонцем спечене. Воно води просить, дрожить і всіляке зілля до себе клонить, аби з нього води напитися. Він оре на ниві і руками чепіг не може вдержати, бо палить його спрагнота у горлі. І волів палить, бо ротами вогку землю риють. Руки від чепіг відпадають, він падає на ниву, а вона його на вуголь спалює...

Каганець випровадив його з того світа.

«І не раз та й не два я на полі без води погибав, у Бога все записано!»

І знов запався.

По кінець стола сидить його небіжка мама та й пісню співає. Потихо та сумно голос по хаті стелиться і до нього доходить. То та співанка, що мама йому маленькому співала. І він плаче, болить його серце і долонями сльози ловить. А мама співає просто в його душі, та всі муки там з тим співом ридають. Мама йде до дверей, за нею і спів іде, і муки з душі.

Та й знов каганець показався.

«Мама із того світа має прийти та й над своє дитинов має заплакати. Таке Бог право їм надав».

Ноги пукали від студені, він хотів на них кожушанку накинути, та й серед того очі йому згасли.

Горлаті дзвони над ним дзвонять, крисами голови доторкають. Голова йому розскакується, зуби з рота вилітають. Дзвонів серця відриваються від них, і падають йому на голову, і ранять...

Роззявив очі, страшні і безпритомні.

«Я помінив купити дзвін, аби по селу вогонь вістив, але роки були ціпко тісні, та й як все не вітекав. Прости мені, Господи милосердний».

І наново скотився у пропасть.

Згори, з височенної високості, снопи ячмінні кербутом на нього падають. Падають і закидають його. Остина лізе в рот, у горло. Палить червоними іглами, і вся коло серця сходиться, і пече пекольним огнем, і ріже в саміське серце...

Розвів очі вже мертві й безсвітні.

«Мартиніві не давали заробленого ячменю, і той ячмінь мені смерть робить».

³⁰ Написано восени 1899 року коло ліжка вмираючої матері і вперше опубліковано в газеті «Громадський голос» (Львів – 1899 – № 23 – 1 груд – С. 187–189). Передруковано без змін у збірці «Дорога».

Хотів крикнути на діти, аби Мартинові ячмінь віддали, але крик крізь горло не міг продертися, лиш гарячою смолою по тілі розходився. Вивалив чорний язик, запхав пальці в рот, аби голос з горла вивести. Але зуби клацнули і заціпилися і пальці затисли. Повіки впали з громом.

Вікна в хаті отворяються. До хати всотується біла плахта, всотується без кінця й міри. Ясно від неї, як від сонця. Плахта його уповиває, як маленьку дитину, вперед ноги, потім руки, плечі. Туго. Йому легонько, легонько. Потім залізає в голову і скобоче в мозок, всотується в кожний сустав і м'ягонько вистелює. А накінець горло обсотує тугіше, все міцніше. Вітром довкола шії облітає й обсотує, обсотує...

Давнина³¹

Вони всі троє вже в могилі, вже давно над їх гробами вишні цвітуть і родять, і хрести дубові в їх головах похилилися. Померли давно: дід Дмитро, баба Дмитриха і дяк Базьо.

Дід Дмитро поклав на ґрунт чотирьох синів. А як їх поклав, то лишився в старій хаті сам з бабою. Не лише з бабою, але з волами, з коровою і кількома моргами поля. То коло хати і коло волів ходив дід, у хаті поралася баба, а поле сіяли сини, а збирали бідні люди за сніп і за третину. Дід ходив коло волів, напоював, чесав, замітав стайню і подвір'я і витинав коло плотів бодяки. Але найстарша його робота то була така: він вилізав на стаенний стрих і перекидав там старі плуги, борони, драбинки, ярма; деревні отої немало призбиралося за п'ятдесятлітнє газдування. І все щось він з того стриху скидав на землю і волік перед хату на мураву. Оглядав, пробував і направляв. Це була його найлюбіша робота. Він, відай, нагадував собі давні літа коло тої роботи, і тому так вона йому прийшла в смак. Як не чесав волів, то, певно, майстрував коло старого ярма або коло старого плуга.

Воли годував три роки. По трьох літах вигонив їх у місто на ярмарок. Брав за них чотири сотці, за двіста ринських купував другі, молоді воли, а дві сотки ховав у стару податкову книжку і замикав до скрині.

Збіжжя не молотив по кільканадцять років, і подвір'я його було закладене доокола стіжками. Найстарший стіжок був чорний, той під ним сивий, менший від цього сивавий, тогідний білий, а цьогорічний жовтий, як віск.

Щомісяця він смотрив ті стіжки, чи миші їх не поїли або чи не стухли. Витягав із кожного з них жменю стебелю, і нюхав, і дививився, чи волотка не зсічена. Як який треба було змолотити, то кликав молотників, і знов ховав гроші в податкову книжку, і замикав на колодку.

До церкви ходив що другої неділі, бо перепускався зі старою: вона на першу Богородицю, він на другу, вона на Великдень, а він на Різдво. У свою неділю вилізав на хатній стрих і скидав відти до сіней великі чоботиська й маленькі. Великі були його парубоцькі, шлюбні, ще з молодих літ газдування; маленькі були його синів, як ще в нього росли хлопцями. З тими чобітьми він сідав на приспу і витирав їх шматиною від пороху і смарував дьогтем. Одні вбирав до церкви, а решту складав рядочком проти сонця, аби масть зайшла. А бабі наказував, аби вона не лише чесала воли, але аби давала позір на чоботи, бо десь пес може затягнути. В церкві бив поклони, давав на тацку запліснілі грейцарі і спочений виходив враз із людьми.

– Діду, ви забудете говорити, – казали люди.

– Моя верства вімерла і на війнах погинула, я не маю з ким говорити.

Як вертався додому, то їв або хліб з часником, або солонину, як не було посту. Солонини в коморі стояло три бочці. В одній трилітня, жовта і м'яка, як масло, – це дідова бочка; в другій дволітня, півжовта, півбіла – це бабина бочка; а в третій цьогорічна, біла, як папір, – це була діточа, бо діти лиш свіжу солонину любили. По обіді дід ішов дивитися до волів, потім викидав чоботи і чобітки на стрих і йшов під вишню спати. Отак дідові сотався день по дневі мирно і супокійно. Ніколи його зуби не боліли, ані ніяка слабість не терла, і через ціле життя не бачив він коло себе ворожки.

Баба Дмитриха – то була вогонь, не жінка. Любила дуже бесідувати, розмови розводити, бо не могла без того ані їсти, ані спати. До старого вона навіть не приступала. Він мовчав заєдно, а як стара хотіла лиш три слові з ним забалакати, то він покидав стару борону або снасть і утікав від неї.

– Оце то старе доробало гадає, що го цулувати буду.

³¹ Новелу створено в першій пол. 1900 року й того ж року опубліковано в газеті «Громадський голос» (№ 17 – 6 верес. – С. 138–140 і № 18–12 верес – С. 150–152). Першодрук у збірці «Дорога» не мав ніяких змін.

І плювала та йшла до воріт або над став шукати жінок, ласих на розмову. І дід вертав до своєї роботи і бурмотів під носом:

– Видко діло, що вже постаріласи; і лице як шкіра на старім чоботі, і волосє як молоко, а язик не постарівси. Сто корців на днину перемолола би та й ще би дивиласи, чи нема де других сто...

Бабі не дав Бог доньки. Вона все надіялася за молодих літ дівки і старала для неї віно. Доньки таки Бог не дав, а баба наткала та нашила стільки, що грядки під полотнами та коверцями вгиналися. Дід не раз аж говорив зі злості, кому вона стільки катрання нашиває та нати-кає?

– Иди, старий, іди, не говори мені, бо я твоє дранте, що черваки на стриху переїли, кину в огонь. Лиш ти мені втеркайси до моїх грядок, та й я зайду, та й твої плуги і вози всі у піч!

Дід скулювався, як воробець, і тікав від баби, бо де ж він годен з бабою на край вийти! А баба сідала собі на лаву проти грядок і говорила сама до себе:

– У кожній перекладині є всего однако, там, і там, і там. Кожда невістка най собі озме хоть цу, хоть ту, бо кожда однака. А п'єта перекладина на церкву за старого і за мене, цеї не руш мені жадна, бо бих руки обтела!

В неділю пополудне приходили до баби всі невістки з унуками. Такі чорнобриві, як гвоздики, такі червоні, як калина. Баба садила їх за стіл, давала цьогорічної солонини і балакала з ними і кудкудакала, як квочка між курятами.

– Як умру, то кожда собі забере одну перекладину з грядок, бо кожда однака, бо ви в мене однакі, мої діти. Але якби дід аж по мені умер, то аби-сте жадна не важилиси нитки взети. Він би так забанував, що би зараз умер. Та й чоловікам наказуйте, аби вони єму із поду найменшої крішки не брали, бо він то так любить, що без того днини не годен бути. Вони би его зарізали. Най пан Бог сохрانیть! А як я вмру, то маєте всі штири надо мною голосити чудними голосами, красними словами! Та й дід як умре, та й єму маєте голосити ще краснішими голосами, ще чуднішими словами. Він вам лишить гроший, що мете гратиси в них...

Баба плакала, а невістки собі плакали, потім баба кожну цілувала і вела до другої хати показувати коверці. На подвір'ї гралися з дідом унуки; кожний мав від баби булку або яблуко і пильно дивився на яворовий, старий ярем. Дід показував їм на ярмі різьблені плуги, воли, погоничі, казав, що вони також незабавки будуть іти в поле орати.

Як сонце заходило, то невістки з унуками йшли додому, а баба їх виводила за ворота і там ще довго з ними говорила.

А третій між ними дяк Базьо. Він не був їм ані сват, ані брат, лише сидів з ними через город. Баба Дмитрика все носила йому обідати і вечеряти, бо він був одинокий і старий. Та, відай, ніколи не їв він бабиного обіду, бо все був п'яний.

– Базю, чога ви стільки тої горівки п'єте? Таже вона у вас колись запалиться!

– Бабко Митришко, як я не маю пити, коли мені книжки в голові, як заяці, бігають! Кождий стих, кожда титла пресья, аби її співати або читати, а мені голова розскакуєся. Всі зберуться, як хмара малих дітий, і хотять в одні вузькі двері пропхатися і дати себе чути. А моя голова от яка маленька, ще й обстрижена, та де їх подіти? Добре, що ви свої діти порозкладали по городах, а мої всі на купі. Та мушу я їх горівкою напоїти, аби вони попилися та й мені дали трошки супокою!

Баба журливо похитувала головою.

– Ото, яка наука страшна, то не ціпом махати!

І давала Базеві знов грошей на горівку. За те він не одної неділі приходив до бабиної хати і читав смішні книжечки. Сини і невістки помирали зо сміху від Луця Заливайка та від індики, що лише стільки має розуму, що в хвості.

А одного разу Базьо прочитав їм таку страшну книжку, що баба і невістки розплакалися зі страху, а сини геть посоловіли.

«Земля не дасть плодів своїх, на скоти ваші пошлю заразу і погинуть вам, а люди ваші потоплю. Дощі не упадуть на землю, а земля буде, як камінь, і не видасть плода із себе...»

Базьо і сам побачив, що трохи перебрав мірку, і найшов у тій книжці такі слова:

«Кто сей лист при собі має, або часто читає, або з приліжністю слухає, або переписує, той сподобиться ласці Божой... В котрім домі той лист знаходиться, там ані вогонь, ані вода, ані гром, ані ніякая злая річ зашкодити не може...»

Це трохи додало духу і Базеві, і бабі, і невісткам. Вони зараз дали дякові гроші, аби їм ту книжку купив. За бабою і невістками подалися всі жінки з села і подавали дякові гроші, аби і їх хати були заасекуровані від огню та грому. Дяк книжки накупив, ще й нову банду собі справив за одним заходом і нову порцелянову люльку. Потім щонеділі читав ту книжку все в іншій газдині і брав за то дві шустці на горівку і колач, аби мав чим закусити.

Вже небогато йому хибувало, аби всі хати обчитати, бо лишилося лише кілька бідних хаток під лісом, як Базьо заслаб. Кинуло його в дрощі, потім у гарячку, потім, оповідають люди, що з рота вийшов маленький, синій вогник, і Базьо Богові віддав свою душу. Відай, горівка в нім запалилася. Досить того, що всі жінки за ним плакали і голосили, як за братом рідним.

Баба Дмитриха недовго банувала, бо сама восени пішла за дяком у ту далеку дорогу. Дід Дмитро таки не попасав довго без баби, бо й собі навесну помандрував на могилу.

Люди за них давно забули, бо то вже не нині, як вони померли. Лише читальники не раз їх згадують, як зговоряться за початок читальні.

– То сам початок читальні заходить ще від старого діда Митра, і від баби Митрихи, і дяка Базя. В їх хаті почав дяк перший раз читати книжечки. Ще й тепер десь попід сволоками заткнені «Божі листи» та «Луці Заливайки», але тепер ніхто вже їх не читає, минулися...

– Ой минулися.

– І тота трояка солонина минулася.

– Ого, конем не здогониш!

Вістуні³²

То будуть старі, бідні вдови, або їх внуки, або старі діди, що коло своїх дітей і туляться і чують щодня, який вони тягар у хаті, або то будуть молоді жінки з малими дітьми, що їх чоловіки покинули і десь у великім місті за них забули. Вони будуть іти чередою в поле, минатимуть хрести, що тепер їх ніяка зелень не закриває, лишатимуть за собою блискучі, гладкі, сталеві дороги і будуть розходитися по сивих монотонних стернях, діти будуть шукати колосся, а старі тамтогорічних ковіньок.

І дід Михайло буде йти зі своїми внуками, з двома хлопчиками і з Оксаною, найстаршою між ними. Хлопці будуть, як лошачки, то перебігати діда, то лишатися далеко позаду, а Оксана буде все йти разом. Дід буде нести дрантиву, чорну верітку на плечах і буде покашлювати, Оксана буде мати в руці хліб для хлопців і для себе. То буде саме полудне, а дід буде все казати Оксані:

– Це сонце, синку, вже з морозом.

Будуть вони іти, іти і зіпруться на одній ниві. Дід стане коло межі, Оксана піде серединою ниви, а хлопці почнуть шукати дуч по полю, керничок ясних і батіжків та ножиків, загублених пастухами.

Оксана здоймає кожний колосок, що надибле, і буде всі складати в ліву руку, а як жмит згрубіє, то вона його буде складати понад ярк, аби потім легко найти. Вишукувати буде долини, рови, бо там найбільше колосся. Сто разів на мінуту буде схилятися і буде виглядати, як найпильніша робітниця. Згодом зачнуть їй поперед очі бігати жовті або сині плями, або одна половина ниви буде така, як має бути, а друга половина буде вся зелена. Вона пристане, загулить долонею очі і буде хвилинку стояти, потім нагло візьме з-перед очей руки, і вся полуда пропаде. Або вона заспіває співанку, заспіває її собі лише потихоньки з великим соромом і з ясною радістю, що вона вже може співати. Класти буде ноту до ноти і слово до слова з дрозачою непевністю, як мала дитина, що вчиться перший раз ходити і кладе білі ноги з радістю по землі. А що колос здоймає, то співанку свою урве і наново її зачне з новим дрозанням тоненького голосу; як ото павутиння, що трясеться на стернях. А як прийде до краю, то сяде собі на пільній доріжці і підпре голову таким дуже маленьким кулачком, як головка бодяка, що буде над нею шуміти тихеньке пророцтво її цілого життя...

Зате дід не буде сідати, але зігнеться дугою і почне кашляти.

– І не знати, що то там не дає дихнути? Аби розрізав груди та аби ту запеклу кров відти викинув, то, може би, ще прожив трохи...

І буде далі витягати ковіньки і буде кашляти і сідати. А попри роботу будуть налітати на нього думки і за осінь, і за зиму, і за весну. Десь в голові заройється таке, що він забуде за ковіньки і за кашель.

– Як є чим пропалити взимі, то менше їсти хочеси. Рано собі встань, відмети сніг від порога, набери з шіпки ковіньок, насип під піч та й зараз на хаті веселіше. Катерина зварить кулешу, діти повстають, та й вже є для них гореча ложка борщу та й тепла піч, та й тобі, діду, межі ними тепло. А як не мож ліпше, то й так добре. Ковінька як суха, то вона дуже добра.

І він буде випорпувати далі з охотою і з більшою силою. Але гадка гадку буде здоганяти, і він їх не віджене.

– Коби-м не вмер ще доти, доки хлопці підростуть, то мала би щесте, бо я би того усе межі люди розтрутив, аби робило само на себе, а дурна жінка – що вона знає? – лише плакати! Я би того справив на дорогу ліпше від неї...

Тепер він закличе на хлопці. Вони прибігнуть до нього з видовбаним гарбузом.

³² Новелу написано, ймовірно за все, 1900 року і вперше опубліковано в збірці «Дорога (с. 15–16).

– Мойня, а ви чому Оксані не помагаєте, а їсти хочете? Ідіть трошки коло неї грайтеси, бо єї скушно.

Хлопці підуть до Оксани, а дід буде далі сотати свої думи.

– Хлопці здорові, росли, аби лиш дочекатиси! Менший то штудерний такий, як старий. Узимі то допомина-еси чобіт, бо каже, що на печі ему не добре. Кілько сміху є з него, що якби вмер, та й би-м осиротіли...

Він буде глядіти на сонце, чи низько спустилося, і на ковіньки, чи досить їх назбирав. Потім закличе Оксану, аби йшла помагати йому зносити ковіньки і оббивати їх від глини. Вони знесуть їх в одну купу і зачнуть оббивати бучками. Стовп куряви підойметься над ними, дід буде кашляти, Оксана буде прижмурювати очі, а хлопці будуть їсти хліб. У цей час буде сонце над заходом. З дооколичних сіл припливуть на ниви звуки дзвонів і будуть стелитися разом з росою по стернях, по дорогах заблеють вівці і загукають пастухи, по полю будуть орачі викидати плуги з борозен і ладитися додому. По долинах здойметься сива мряка, ворони будуть тягнути до садів у село, і пси будуть тікати додому, бо вже не зможуть ловити перепелиць по полю.

Дід Михайло буде хреститися, і збивати порох із сорочки, і дуже кашляти. Потім напакує повну верітку ковіньок, внуки йому допоможуть її завдати на плечі і зйдуть на дорогу. Оксана буде нести свої сніпки колосся, а хлопці ховатимуть ті ковіньки, що впали з верітки, у пазуху. Заки дійдуть додому, то пазухи їм mocno повіддуваються, а черева їх стануть чорніські від пороху.

В селі вони всі подибаються – і бідні вдови, і їх унуки, і діди, і молоді жінки, що їх чоловіки покинули, – всі з ковіньками і зі сніпками колосся. Вони вістують, що осінь приходить.

Май³³

Данило чекав коло білої брами, дивився в панський город, як злодій, і не важився зайти.
– Ніби я знаю, ци суда можна йти, а як вібіжить та дасть у писок, а я відки знаю, що не дасть?

То були біленькі, рівненькі стежки по панським городі, і він за них боявся бійки, бо лише ними він міг до двора дістатися. Поки що чекав коло брами.

Всі мужики, багато їх мільонів, уміють чекати довго і терпеливо. Як пан є в канцелярії, то вони чекають стоячи. Аби їх було не знати як багато, то не дадуть зі себе найменшого значка життя. Стоять тихонько, лиця їх поволеньки бовваніють, а вираз з лиця зсувається десь на плечі, під сорочку. В стоячім сні вони півпритомні і безмежно байдужні, а урядник посеред них подобає на чорну мушку, що в густий мід залізла. Крайньому тому, найближчому до урядницького стола, найгірше, бо він не може запасти в цілковитий сон. Він щохвилі розтягає очі аж під чупер і оглядається неспокійно. За ним пролуплюють очі і оглядаються сусіди, і неспокої крайнього бушує аж до останнього, до того, що сперся до печі. Той крайній, як вітер на ниві, все неспокоїть, усі колоски від дороги аж до суголовків.

Як пана нема в канцелярії, то вони сідають. Добро для них півгодинки спочивати, добро, як хоч одна рука або одна нога відпочине. Злізаються на купу і присідають собі всякі частини тіла. Одні капелюхи тримають осторожно, аби не зімнялися. Як уже добре стиснуться, то починають до себе шепотом говорити.

– Якби так трохи покурив люльки?

– Лишіть геть.

– А тютюн маєте купуватий?

– В мене на городі росте.

– Не говоріть, бо ще хто почує та...

Тоді всі запихають руки в пазухи і засувають свої скрутки спереду пазухи аж за плечі, бо ану ж яка нужда пошукає! Шепти стихають, лиця деревіють, слина випливає з губів, а голови падають удолину. А як трапиться між ними який нетерплячий, то він так, як той крайній, не дасть всім спокійно на підлозі посидіти. Бо або рука йому затерпне, або якась біда його в сам хребет так ушпилить, що він не видержить і порушиться. За ним заворушаться сусіди, і гармонія взаємного натиску пропадає. Починається уклад ніг і рук наново, і знов якась біда його руйнує.

– Такі люди нетерплячі, що Господи! – скаже якийсь витривалий і зараз-таки замкне очі.

Отак вони всі чекають, та так чекав і Данило коло брами, хоч був сам-один. На нього спадала сонність і байдужість, і думки його мішалися одна поза другу. Як він ішов до пана, то мав дуже ясний план. Побачивши його, він мав скинути капелюх з голови і йти проти нього так, як бузюк по млаці ходить, – обережно, поволеньки, аби панського камінчика не вразити. Як наблизиться вже дуже, то має витріщити очі на пана і дивитися так, аби пан собі погадав: «Це якийсь дуже бідний!» Потім приступить до руки, поцілує її з обох боків, дотулиться чолом долоні і трохи подасться назад. Спустить плечі вдолину, шпурне капелюх поза себе на землю, обітре рукавом губи і стане говорити:

– Я прийшов до пана наймитиси. Переднівок дуже прикрый, дітий маю четверо, а на то лишень латка города. Наймитиси мусю, а роботу кожду знаю, бо я заробний чоловік. Та прошю Божої ласки та й панської, аби-м си погодили та аби пан дали мені корець орнарії таки зараз, аби дати жінці межи діти, а до служби я можу зараз ставати.

Перше слово пана буде:

³³ Створено приблизно 1900 року і вперше надруковано в збірці «Дорога» (с. 19–24).

– Ти, відай, злодій?
– Я, пане, ще чужого стебла не порунтав.
– Чого брешеш, лайдаку, а то ж подумана річ, аби мужик не крав?! Хіба ти не мужик?
– Я цалком простий мужик, але я чужого не люблю кивати.
– То-с, певне, пияк?
– Я з горівков собі не заходжу, бо нема відки.
– Гавкаєш, як пес, та ти би вмер без горівки!
– Без горівки не вмер би, а без хліба та й можна!
– Ти змудра мені відповідаєш, бо ти був у криміналі, та там тебе розуму навчили.
– А най мене Бог боронить! Я половину віка свого збув, а ще моя нога в арешті не була.
– А нащо ж ти стільки дітей натеребив?
– То Бог, пане, дає діти.
– То піп тебе такого навчив?
– Я з попом собі не заходжу, бо то гроші коштує, я й до церкви не ходжу, бо не маю в чім.
– То ти радикал та й не даєш попові з себе шкіру здирати?
– Я аби хотів що попові дати, то не дам, бо не маю, а він аби хотів здерти, то не зідре, бо не має що здерти. Ми таки не сходимоси...

Він знав наперед, що пан мусить чоловіка з болотом змішати, що мусить посміятися, аж потім прийме його на службу. Йшов певний себе, аж коло брами приперся. То був двір на другім селі, і він не знав, куди заходити до нього. А двір до того стояв на полі, і не було кого спитатися. І Данило чекав. Його ясний план затемнювався, він чухався в потилицю і несміливо заглядав у город.

– Вони тими стежками ходє собі на spacerок, бо, аді, як усипали піском.

Його очі блукали довго, аж спинилися на павуні, що блискотів перед двором.

– З оцего фоста мав би якийсь грейцір, аби так забіг та обома руками замотавси в него...

Не знати, ци мнесо его добре їсти?

Він оглянувся по хатах.

– Цес має того поля доста та й робить коло хліба добре. Ба, де він того все подіває?

Його думки розліталися на всі боки.

– Весна така красна, така красна, що раз!

Чимдалі він нічого не спостерігав. Сидів, як стовп, і чув, що буде спати. Аби не датися, він роздирав очі, потирив рукою лице і виглядав на нещасливого борця, що от-от здається на ласку і неласку ворога. За часок звалився одним боком до берега і, видко, хотів так урядитися, аби ніби спати, а ніби чекати. Потім потягнувся цілий і замкнув очі. Не проспався ще одної цілої мінуги, як щось йому шепнуло:

– Спи, спи під панцьков брамов, та фірман так упереже батогом, що кров сикне!

Він зірвався, перестрашився, оглянувся довкола себе і станув, як підстрілений. Стояв секунду, махнув рукою і пішов від брами на лан. Заліз у траву і розложився до доброго сну. Привиджався йому пан, і його руки, і білі стежки. Пан йому десь казав, аби поклав капелюх на голову, але він не хотів.

– Я проши пана, бідний чоловік, я не могу покласти капелюха на голову, бо я бідний, такий бідний чоловік...

Солодкий сон нагонив ті привиди, і він спав спокійно.

Сонце реготалося над ним, посилало до нього своє проміння, пестило його, як мама рідна. Квіти цілували його по чорнім нечесанім волоссю, пільні коники його перескакували. А він спав спокійно, а чорні ноги і чорні руки виглядали як прироблені до його цеглястого тіла.

Палій³⁴

I

Сільський богач Андрій Курочка сидів коло стола і обідав, – не обідав, а давився кожним куснем. Домашня челядь входила до хати, вносила заболочені цебри, сварилася, метушилася і виносила їх між худобу. Богацькі діти і слуги були брудні і марні. Вони двигали на собі необтесаний і тяжкий ярем мужицького богацтва, котре ніколи не дає ані спокою, ані радості ніякої. Сам богач найгірше томився у тім ярмі, найбільше проклинав свою долю і безнастанно підганяв своїх дітей і наймитів.

Коло нього на лаві, під вікном, сидів його довголітній робітник, старий Федір.

– Я ніколи не маю такої щасливої години, аби я спокоем кусень хліба прожер. Бігаю та вганяю, та лиш десь уздрите, а я впаду та й здохну! А мені ж оца їда має йти в смак, як я знаю, що вони без мене в stodолі нічо не роблеть? Лиш аби нажертиси та день трутити! Що вже чужим казати, як свої діти – та й вони не хоче робити! Я, бігме, не знаю, як цес нарід має на світі жити? Всьо піде на жебри.

І халасував, аж йому очі вилазили.

– А ви чого, Федоре, надходили?

– Ви не знаєте, які наші ходи? Зима йде, а я босіський, та дайте ми два леви на відробок.

– А ви ж годні робити? Вже ваша робота скінчилася, Федоре.

– Най би-м і не робив, лиш коби хто дав їсти задурно.

– Це не! Сьогодні задурно нема їсти, сьогодні і за роботу не варт дати їсти, така та робота!

А казав-єм вам: найміть у мене дівку, були би-сте тепер мали свої гроші.

– Коли ж бо не хотіла, та й пішла до двора.

– Таже, певне, хто не хоче робити, та й пхаєси до двора, бо хоть їсти трішки, але мож валетиси. Бідні люди такі настали, що лиш аби раз на день їв, але аби нічого не робив, та й тогди рай! Як робє, так мають, так їм Бог благословить. Сьогодні би у вужевку скрутитиси аби щось мати... Та тих два леви я ще вам дам, що буду з вами робити, може, якось відтрутите, але більше не приходіть і не бануйте, бо не дам. Самі видите, що ваша робота ніпочому.

– Та, я Андрію, мусю си коло людей тулити, а де ж я си подію?

– Дівайтиси, де хочете, а межи газди ви вже нездатні. Шукайте собі служби у жида або в пана – там робота легша.

– Ви мене файно радите! Як я силу коло вас лишив, аби я на старість ішов жидам воду носити?

– Задурно-сте мені не робили.

– От, бувайте здорові.

І Федір вийшов з хати.

³⁴ Оповідання опубліковане вперше в «Літературно-науковому віснику» (1900 – Т. X – Кн. 6 – С. 249–261) з присвятою університетському приятелю й активному діячеві Русько-української радикальної партії Сафатові Шмігерові, з яким новеліст жив якийсь час на одній квартирі. Традиційно вважають, що воно написане в квітні того ж року (див. видання 1964 і 1978 років). Хоча вже в листі до О. Гаморак за березень автор повідомляє, що «післав» до часопису два твори: «Мужичку» («Кле нові листки» – Р. П.) і «Палія» (див: III, 208). Зовнішнім поштовхом до активізації творчої енергії стала подія, яка трапилася в родині: наймит Стефаників спалив дідівську хату, в якій, до слова, народився письменник. Про своє знайомство з прототипом головного героя автор признався в нотатках «Під вражінням вистави “Земля”» (1934), утаївши, щоправда, причетність його до пожежі в родинній садибі. Первісно автор мав намір опрацювати тему в формі драми, про що свідчать згадувані нотатки і лист до В. Морачевського із середини 1900 року (III, 217). Думка написати драму на означеній в оповіданні фавульно-подієвій основі не полишала й пізніше, про що зізнавався в згаданому листі до О. Гаморак («Я пишу тепер, крім малих новел, і драму. Як вона вдасться, то буде велика утіха в нашім кружочку»). Втім, реалізувати задум не вдалося, й автор врешті спалив рукопис.

– Ну, та ці жебраки всьо би забрали! Таке воно кашливе та заслинене, що ціпа в руках не годно удержети, та й ще воно кокошиться! Іди на зломану голову, гадає, що я гроші кую або краду!

Федір чалапав до своєї хати та не переставав шептати:

– А я ж, Андрійку, де силу пустив? Ци я її проданцував, ци я її пропив? Таже вся вона сіла в тебе, на твоїм подвір'ю. А я ж, Андрійку, де силу пустив?

В хаті скинув чоботи та й ляг на постіль. Лежав до самого вечора і без вечері заснув. Але ще кури не піяли, як він зірвався, гримнув клубами до дощок, знов ляг і знов зірвався. Через маленьке віконце гляділа на нього осіння ніч. Десь то і не ніч, але чорна жура, що голосила по вуглах хати і дивилася на нього сивавим, немилосердним оком. Воно його так зціпило, що він не міг рушитися, і показувало йому ніби образи на віконці, ніби привиди у повітрі.

Ото сидить він між маленькими жидиками, дозирає їх, пістує, а вони його тягають за чупер, плюють у лице...

...То знов клячить він у церкві, у тім куті, де жебраки чолами об підлогу гримають. Він гримає ще голосніше, а всі жінки йдуть до нього і дають кожна по бохонцеві хліба. Він їх кладе в пазуху, кладе і стає такий широкий, що люди розступаються. А йому стид, стид, а чоло так болить!..

...О, він іде городом Курочки – не йде, а скрадається під стодолу. Витягає снопок із стріхи, насипає в нього з люльки ватерки і тікає, тікає... Чує поза собою, як коли очима видить, що з-під стріхи вилизується маленький, червоний язичок, вилизується і ховається...

– Ой, йой! йой! Той язичок запік його у самий мозок. З усієї сили він освободився з невидимих пут, зірвався і подивився у віконце. Воно, як кат, прошибало його наскрізь. Знов звалить і буде мордувати своїми образами. Настранився, не бачив ніякого виходу, звертівся, аби десь утекти. І перед ним як би якісь ворота отворилися, йому стало легше, і він борзенько подався до них.

II

Може, мав шіснайцять літ, як ішов зі свого села. Такої ясної днини, такого веселого сонця він ніколи вже не бачив. Воно пестило зелені трави, сині ліси і білі потоки. Оглянувся за селом. Коби хто прийшов і сказав одно слово, та й вернув би ся, ой тото вернув би ся!

– Він мене б'є, катує, їсти не дає, нічого на мене не покладе, – лунав його голос по зелених травах.

– Бодай же вас, тату, земля не прожерла!

І ще скорше пішов. Минув сільські поля, поминув ще два села і з горба побачив місто, що вилискувалося проти сонця, як змії блискучий.

.....

Усі дивувалися його силі і боялися. Жиди не потручували, а робітники не побирали на сміх і не робили збитків. Шпурляв мішками, як галушками. Отак день від дня то з брики до шпіхліра, то зі шпіхліра на брику.

– Хребет ми тріскає від тих міхів!

– Пий горівку, та затерпне.

І справді від горівки хребет затерпав, як би рукою відняло.

А в неділю і свята йшов з товариством до шинку. Ті шинки стояли за містом, між селом і містом. Хто не мав уже примістя в селі, той вандрував насамперед тут, а хто не мав що в місті робити, то вертався також сюди. Бо то не було ані село, ані місто.

Бували там забави по тих шинках!

Зразу пани з міста перед водили. Розповідали про свої давні достатки, про те, кілька з цісарської каси щопершого грошей побирали, які шати носили. Мужики слухали, частували

горівкою з великої пошани. Але як трохи підпилися, то виломлювалися з-під їх моральної власті, і тоді панам приходилося круто.

– Ану, пани, охота! Хапайтеся за шиї та гуляйте нам тої польки, най ми видимо, як то межи таким великим панством водиться?

Пани гуляли, мусили, мужики обступали їх колесом і реготалися, аж коршма дудніла.

– Гопа дзись!

– Іще раз!

– Полігоньки, плавно враз!

– Гов, доста! Тепер пийте горівку, забирайте свої панцькі воші по кишнях та й марш із коршми, бо мужики хоче собі самі межи собов погуляти!

І пани, як заяці, висувалися.

– Я тих панів умію ріхтувати, то таке легоньке, як пір'є; подуй – воно полетіло.

– Мой, Юдо, давай вудку, давай піво, давай гарак, бо ми си знаємо!

Жид борзенько накладав усього на стіл і зараз відбирав гроші.

– Ти, Безклубий, ти чого ревеш? За клубом? Пий та й запри собі гамбу, бо в мене забава! Безклубий іще заревів.

– Тихо, бо б'ю!

– Не руш!

– А то котрий, мо?!

– А ти що за пан?

Федір устав із-за стола і тріснув того напасного в лице.

– Ти в неділю переш? Та то гріх!

І ударом лавки звалив Федора на землю. Зробилися дві партії. В коршмі все заворушилося. Жид утік, горівка булькотіла на землю, столи і лавки почервоніли від крові і, поломані, падали. А в болоті зі слини, горівки і крові лежали обі партії і стогнали. Лише Безклубий сидів у куточку і ревів, як віл, – не знати за ким і за чим.

Незабаром прибігла поліція і тверезила голодняків. З гіркою бідною підоймала на ноги, потім одним махом звалювала з ніг. Голодняки падали, як дуби, а підносилися, як глина. Як їх протверезили, то провадили до арешту.

.....

Їхав дорогою поміж полями на бриці міхів. Пшениці і жита, як золоті і срібні гаї, та й легким вітром до себе клонилися. По золоті і по сріблі плавали легенькі, чорні хмарки, як тонка шовкова сіть. Море сонця у морі безмежних ланів. Земля під колоссям лящіла, співала, словами говорила.

– Мошку, на важки, бо йду собі геть!

Зіскочив з брики і пішов межами поміж житами. На вечір зайшов до Андрія Курочки.

– Ти, певне, або злодій, або лайдак, бо добрий не йде із свого села і не блукає світами!

– Мете видіти... Тато що по панчині не пропили, то голодних років попродали, та й приймили зятя до сестри, та й умерли, а зять доти бив, аж-єм утік від хати.

– А у вас, у бойків, бачу, коровами орють?

– Ні, то, відай, ще за нами є німці, та вони коровами орють.

– Та скинь постоли, та вінеси кожушину до хорім, аби-с не напустив нендзи, та й легай.

А церква у вас така, як у нас? І ксьондз є?

– Так саме, як у вас.

– Та буду видіти, як си вдаш. Не будеш порушливий, а роботи не меш боятиси, та й те найму.

Наймився. Село пізнало його, що не злодій, що робітник добрий, що добре на себе старає, і приймало за свого. А він пізнав, як котре поле називається, чиє воно, чи вимоксає, чи висихає, котре в селі найліпший злодій, котре найбільший богач – і зробився сільський.

Послужив кілька літ, а добрі люди зачали його радити, аби став газдою.

– Ти не будь дурний, а як дає кавалочок города, а дівка годна і постарана, та й бери. А маєш гроші заслужені, а ще приробиш, так клади собі хату. А най вона буде як куча, але твоя! А ци дощ, ци зима, ци таки так нема роботи, то вже ти не кукуєш із-за богацького вугла і не гниєш по яслах, бо ти маєш свій кут. Слухай мене, старого...

Оженився, будував хату і тріскав від роботи, від своєї і чужої. Носив дошки на плечах з міста, відробляв старі сніпки, що взяв на стріху, і заробляв гроші то на вікна, то на двері. Два роки минуло, заки поклав хату. Хатчина маленька, непоказна, виглядала між другими хатами, як би хто пустив між громаду гарних птахів маленьку, кострюбату курочку. Але Федорові вона і така була мила...

Минуло кільканайцять років, а перед Федорову хатчину принесли люди червоні хоругви. В хаті на лаві лежала його Катерина – велика і груба, аж страшна. Федір тримав коло себе двоє дівчат: одинайцятилітню Настю і восьмилітню Марійку і все їх питався:

– Що мемо, доньки, без мами діяти? Котра з вас дедеві обід зварить?

А як жінку ложили в трунву, то він зарідав:

– Беріть її полегоньки, бо в неї тіло дуже зболене. Ой Катеринко, я ще не встиг добре з тобов наговоритися, а ти огнівалася та й пішла собі від мене.

Він припав до небіжки і цілував її в лице.

– Люди, люди, я до неї ніколи слова не заговорив, я за роботів за ню забув та й за бесіду. Прости мені. Катеринко, приятелю мій добрий!

Плач жінок вибіг із хатчини далеко на село.

– Вона, люди, як пішла за мене, то так як під воду пірнула, ніхто її вже не видів межи людьми. Аж тепер вірнула межи вами – на лаві. Я до неї ніколи марного слова не заговорив, маціцького!..

.....

І ще минуло кілька літ. Одного вечора прийшла зі служби Настя. Федір глянув на неї і зблід.

– Насте, небого, а ти ж сама, а чоловік твій де?

Настя зарідала, заголосила, а він слова більше до неї не сказав. Аж як її відпровадив до міста на службу і розходився з нею, та тоді заговорив:

– Дай тобі, Боже, дитинко, якнайліпше, але дивиси, аби-с дитини не страшила, бо стиду вже не покриєш, а гріха неспасеного докупиши. Та переказуй, як тобі тут буде...

.....

А роки йшли, не стояли. Федір не випускав із рук ціпа цілу зиму, чепіг не викидав цілу весну, а коси ціле літо. Кості боліли, кінці їх стиралися і пекли. Але неділя ставала на поратунок, бо в неділю він ішов під вишню, лягав на зелену траву, а вона висисала в землю той біль. Та прийшов такий час, що неділя не годна була направити того, що будні дні попсували, а трава не могла виссати того болю, що запікся в старих костях. А ще вселився кашель, що не покидав його ні коло коси, ні коло плуга, ні коло ціпа...

.....

Розвидалося, віконце побіліло, а Федір вернувся з далекої вандрівки свого минулого життя. Вмився, помолився і збирався йти до двора.

– Наймуси у пана від весни, озму на чоботи і трохи орнарії, та й яюсь я Perezимую, заки піду до служби.

III

По селі білі, вузькі стежки всі хати докупи пов'язали, лише Федорова хата стояла поза сітею стежок, як пустка. Федір зимував, як ведмідь. Рано вставав на годину, аби затопити і зварити собі їсти, а потім цілий день і цілу ніч перележував на печі. Чим дальше заводилося в зиму, тим він сходив на дитинячий розум.

– Тепер, Федоре-небоже, встань та укрій собі гріночку хліба, але тоненьку, панську, бо-с, виджу, зголоднів.

Він сміявся, злазив з печі і краяв хліба та дивився до вікна, чи вона тоненька, панська.

А темних, зимових ночей він голосно, на всю хату, говорив страшні речі.

– Село вімерло що до лаби, а я собі гадки не гадаю, у тот бік не дивлюся!

Але власні слова переймали його переляком, він пітнів зі страху і скакав з печі до віконця, аби переконатися, чи в коршмі є світло. Успокоївшись, він вертав на піч.

А як пробуджувався вночі зі сну, то не міг спам'ятатися, забув за себе і аж як гримнув кулаками до сволюка, то приходив до пам'яті.

Тої зими його хатина заповнилася опирями, привидами і марами. Вони гуляли по хаті, як збиточні діти. Вилітали до сіней і вистуджували хату, вибігали крізь піч на стрих і товклися, аж стеля лупалася, дзвонили у вікна, аби його заманити надвір. Він не давався, намагався не боятися, тоді вони вибігали на піч і щипали його, душили і в рот онучі запихали. Одної ночі злетілися до хати всі чорти. Гуляли, аж хата дрожала, а вітер такий здоймили, що він замерзав на печі. Потім позасідали поза стіл і повивалювали з утоми язика, такі самі, як той маленький язичок, що він його поклав під Курочкову стодолу. Він лежав, як мертвий, аж як кури запіяли, то він ледве піднявся і зачав молитви говорити. Але і при молитві вони йому не давали спокою. Він не міг нагадати таких молитов, що їх найліпше знав, – він забував навіть хреститися. Ті мари так його змордували, що як прийшла весна, то він ледво дихав і побілів як папір.

– Треба брати гроший відки голова, та посвітити хату, бо тут нечисте злізлося з цілого села накупі. Віпили з мене кров, що вітер ні з ніг ізгонить!

Як весняне сонце заблисло, то він смарував чоботи, латав сорочки, і плів волоки до постолів, і тішився, що раз уже піде до служби.

– Уберуси, вбюси файно та й до двора! Проши вельможного пана, мелдуюси до панської служби.

– Добре, Федоре, – десь відповідав йому пан, – ти, виджу, слухний чоловік, коли ти подлуг припісу мель-дуєши.

І Федір, латаючи сорочку, солодко усміхався.

IV

Федір стояв серед панського гумна і сумно дивився за рядом плугів, що висотувався з брами, як ланцюг, у котрім залізо спювало м'ясо людське з м'ясом волів.

– Уже мое оране скінчилося! Старе вогниво, та й вікинули, бо ланцюг серед дороги урвав би си!

Похитав головою та й пішов до стодолі брати свиням зерна. Через цілий день на гумні було тихо. Лише від наймицьких хаток доходили крики бабів і плач дітей.

Якби хто з села повибирав щонайгірші хатки, а до них загнав щонайобдєртїших мужиків і найжовтїших жінок і додав ще голої дробини – дітей – і все те поставив близько себе накупі, то мав би правдивий образ тих хаток із їх мешканцями.

Федір з гумна дивився на ті хатки і щось заперечив головою:

– А де ж я би там ішов у таке пекло! Я собі буду спати у стайні, тепер зими нема. Не піду я там у тоту пропасть.

Вечором пішов до стайні. Коло ясел стояли воли двома довгими лавами і ліниво жували сіно. Коло кожних чотирьох сидів погонич і дозирає, аби під себе не викидали. Між тими лавами сиділи на землі плугатарі і сівачі. Латали собі постолои, стягали мотузками сердачини і направляли істики. Кожний коло чогось нипав. Коло них присів Федір. Воли один по одному падали на солому, за ними переверталися в ясла погоничі, а за погоничами йшли плугатарі. В стайні запанував тяжкий відпочинок, що по утомі зораних ланів паде на стайню, як тяжкий камінь. Федір також засунувся перед воли.

– Свинару, мой, а марш з-перед волів межі свині! Ще тобі лужко стелити! Твоя Марійка добре нас ріхтує. Тікаєси, як сука, з фірманом, та відаєси йому з обіду щонайліпше, та ще й ти приліз на нашу голову? Марш з-перед волів!

Федір виліз із ясел і ляг під брамою на в'язку соломи. Забута кривда в тій хвилині про- будилася.

– Гріх меш мати за мене, Андрію, гріх...

Стайня стогнала, позівала, зі сну говорила. Так тяжко дихала, як би десь глибоко в землі душилися тисячі людей.

– Молиси за мене, най мене Бог хоронить, най мене направить на ліпший розум, бо те спечу у вогні, як пацюка, бо меш три дні попіл за своїм богацтвом згортати...

Над ранок і він скотився у чорну пропасть стаєнного сну.

V

Федір потім ніколи не ходив до стайні і не говорив з наймитами. Спав у стодолі і не показувався на очі. По Великодні Марія віддалася за фірмана і переходила з ним на службу до другого пана. Федір вийшов з ними за браму і попрощався.

– Маріє, а памнєтай, що я хату при людях Насті відкажу, аби ти її не відгонила, бо вона, сарака, одна-одиниця!

І вернувся. В хліві, аби ніхто не бачив, заплакав.

– Тепер жий, з ким хочеш!

Тої днини впився і прийшов до стайні.

– Мой, скарбов'яни, тепер ні не вігоніть, бо вже моя Марія помандрувала.

– Хто би вас вігонив, от легайте та спіть, як-сте набрали повну голову.

– Певне, що п'єному добре спати, так і Бог приказав. Але ти кажеш іти спати, а я тебе питаюси, де я маю іти спати? Як ти така мудра голова, то ти мені скажи, де маю іти спати?

Він аж носа Процевого дотулився, так близько присунувся зі своїм питанням.

– Де впадете, там будете спати.

– А якби я так у яселца, га?

Він злбно засміявся.

– Я в ясла, а ти мене за гирю, та в шию, та буком: а марш, старий псе!

Погоничі повилізли з ясел, аби дивитися на комедію.

– Бий з ясел, бо ти тут гнів та й маєш зогнити, бо ти не знаєш, що то є чоловік, – ти віл, ти хати ніколи не видів! Ти поредного чоловіка з ясел буком! Але ти мене запитаєси: «А де ти, васпан, дотепер був?» А я тобі кажу: «Був-сми межі людьми, любо мені було». Але ти кажеш: «А чого ж тебе люди від себе прігнали?» Отут гудз! А я тобі на це нічо не скажу, лиш три слові: «Нема у людей Бога». А ти голова розумна та й усе вже знаєш...

– Ідіть, старий, спати, не гніть бандиги, а завтра підемо в село на вибір, та ми тих бога- чиків трокси намнемо.

– Я на вибір піду і людем усю свою кривду скажу, але в ясла не піду, бо я там не маю гнити. Я знаю ліпше гатунок, як ти, я більше світа видів, як твій пан. Але чекай, я тобі буду казати, як на протоколі. Я був помийник жидівський, я валевси попід жидівські лави, по всіх кременалах. А Бог най пише гріх, а я не боюси, я за все відповім, так відрубую, як першому-ліпшому. А мене хто на розум учив, га? Коли мене лиш чим виділи та тим били! Не біси, я вікажу, я вів'єжуси що до крішки. Но, але дав мені Бог такий розтулок у голові, що я привернувси назад до нашої віри. Як ем уздрів його ласку небесну по полю, як жито просилоси під серп і земля аж цепала: «Йди, Федоре, бери з мене хліб», – а я лишив жида серед дороги та й пішов до Божої роботи. Декую Господеві і до сьогодні!

Він хрестився, цілував землю і бив поклони.

– Прийшов я межи наші люди, а мені світ розтворивси! Тото-м з ними гарував! Оженив-ем си, поклав хату з цього мозиля. Вже має мені бути добре. Але гріхи треба відпокутувати, Бог буком не б'є! Умерла мені Катерина, но ніц, його воля, його розказ. Тішуси дітьми, годую, забігаю – вігодував, а люди взели та й знівечили. Пішла моя Настя ні сак ні так, пішла по жидах, а Марія, аді, помандрувала з отим ляхом. Ме бідити. Але ніц, най ні Бог скарає, як що кажу. Кара має бути!

Він імив пушками губи і стиснув, аби проти Бога не говорити.

– А я лишивси босий! Іду я до него у таку плюту: «Дай мені грейцір, най ноги вбую». А він мені каже: «Йди до жидів». Прийшов я до вас, а ви мені: «Марш!» А куди ж я маю тепер іти?! Карає Бог, карають люди, караєте ви, а я кількі карі не годен вітримати!

– Ідїть, діду, в ясла, ми вас просимо.

– Най буде кара на мене, я си приймаю, але по правді! А ти ж би любив, якби я з твого хліба всю мнекушку вїїв, а тобі лишив саму згорену шкірку? Правда, що ти би не любив, бо то не по правді?

Він роздер сорочку в пазусі, скинув її і шпурнув під воли.

– Тепер дивиси, яку мені шкірочку богачі лишили. Та чим тут жити? А що ж тут є вже карати?!

Він голий перевернувся на землю. Наймити його прикривали, чим мали найліпшим.

VI

Коло громадської канцелярії стояли дві купи. Одна обдерта, чужа на селі, апатична, друга чиста, біла, охоча – наймити і газди. З одної і другої купи хтось викликуваний заходив до канцелярії і голосував. Економ аж захрип, бо кожному наймитові мусив називати пана, вїта і жида. Жандарми снувалися і усміхалися, як коли би мали перед собою діточу забавку.

– Ну, хлопці, тепер уже вібрали-сте пана, сідайте та й мете пити горівку, – сказав економ. Газди здоймили галас:

– Ото вушивці, ото жебраки, ото худоба панцька!

– Мойня, чуєте, як богачі рип'є?

– Най рип'є, а ми пиймо горівку.

– Та пийте грань, пийте кров свою, злодюги!

– Ми горівку воліємо!

– Ото нам пани вішукали право, аби голодники розбоєм ішли на село!

– Ти, читальнику, ти гадаєш, що я не був у читальні? Таже і там бідний нарід стоїть коло порога. За столом сидить ксьондз, старші братя, богачики, а дек читає тоті казети, а ви покивете головами, як воли, ніби щось ви з того розумієте. А то один з другим такий дурний, хоть му око віколи! То така читальня ваша, що богач за столом, а наймит коло порога. Так у церкві, так у канцелярії, так усюди. Та ми маємо з вами бути?

– Хлопська голова не до письма, а зад не до крісла!

Наймити зареготалися.

– А тихо ж ви, невмивані, вперед вуші повібивайте, а потім учіть газдів розуму!

– Мой, ти, Курочко, то ти також за людьми? Таже ти гірше жида! Чого горланиш? Не биси, твоє богатство піде марне. А нагадай собі, як я служив у тебе, та мене від твої роботи хвороба нагріла. А ци ти мені за цілий тиждень вініс букаточку хліба або води напитиси? Та ти з людьми тримаєш? Я в тебе всю силу лишив, а ти мене вігнав босого на зиму! Таже ти гірше жида, бо то рахуеси не наша віра. Але пусте твої діти того богатство, що з него сліду не буде! Ти, кальвіне!

Курочка grimнув Федора в лице, та так, що його обілляла кров, і він упав.

– Хлопці, ану богача трохи намнецькаймо!

Ймили наймити Курочку, постояли за Курочкою газди, потекла кров...

VII

Федір лежав у своїй хаті на постелі. Очі його горіли, як грань, від червоних язичків, що тисячами огників розбігалися по тілі і смажили його на вуголь. Ті язички, як блискавки, літали по всіх жилах і верталися до очей. Гриз кулаки, бив чолом до стіни, аби вогонь з очей випав.

Запалився, чув, що з нього бухає полемінь, ймався руками за очі. Один страшний крик, надлюдський зойк! Язички вилетіли з тіла і прилипли на шибках віконця. Зірвавсь. Віконце червоніло, як свіжа рана, і лягло кров на хатчину.

– Все моє най вігорить! Все, що-м лишив на его подвір'ю.

Він скакав, танцював, реготався.

Віконце дрожало, тряслося, і щораз більше тої крові напливало у хатчину.

Вибіг на поріг.

Звізди падали на землю, ліс скаменів, а десь з-під землі добувалися скажені голоси і зараз пропадали. Хати ожили, дрожали, смажилися в огні.

– Я чужого не хочу, лиш най моє вігорить!

Кленові листки³⁵

I

Постіль застелена полотном, коло стола на задній і передній лаві засіли куми, на краю печі рядком діти. Вони поспускали рукави, як стадо перепелиць, що спочивають, але все готові летіти. Куми зате сиділи як вкопані, лише руками досягали хліб або порцію горівки, але і руки найрадше не рухались би, лише спочивали би зігнені в кулак на колінах. Нерадо вони брали хліб і порцію. Каганець блимав на припічку і потворив з кумів великі, чорняві тіні й кинув їх на стелю. Там вони поломилися на сволоках і також не рухалися.

Коло стола схилений стояв Іван, господар хати і тато маленької дитини, що її охрестили.

– Будьте ласкаві, мої куми, та пережійте ще по одні. Хоть це не горівка, а болото, але з мужиком то так си має: що де у світі є найгірше, то він має то спожити, що де у світі є найтежше, то він має то виконати...

– На то сми рожені, – відповідали побожно куми.

Як порція обійшла колію, то Іван її поставив лігма коло пляшки, бо боявся, аби не впала така маленька на землю.

– А закусіть... Та й дивіться, який мене клопіт найшов у самі жнива, у сам вогонь. А я, бігме, не знаю, що з него має бути?! Ци маю лишити жнива та й обходити жінку і варити дітям їсти, ци я маю лишити їх тут на ласку Божу та й тегнути голоден косов? Бо вже таке має бути, бо у такий чес ніхто до хати не прийде за великі гроші. На тобі, Іване, дитину та й радуйси, бо ще їх мало маєш!

– Не марікуйте, куме, та не гнівить Бога, бо то єго воля, не ваша. А діти – піна на воді... щось на них трісне – та й понесете всі на могилу.

– У мене не трісне, але там, де є одно, там трісне. Жебрак аби таки не тулевси до жінки, аби не дививси в той бік, де жінка, то би найліпше зробив! Тогди і Бог не дасть.

– Куме, ви це пусте говорите, так ніколи не буде, бо люди мають си плодити.

– Коби ж то люди, а то жебраки плодеси. А я тому кажу, що ти, жебраку, не плодиси, не розводиси, як миш, ти будь контетний, як маєш на хорбаці дранку, як маєш ковалок хліба, аби-с не голоден, та й як ті ніхто по лиці не лупить. Як ці ділі маєш, та й має тобі бути добре, а від жінки геть уступиси.

– Куме Іване, дайте трошки спокій, бо жінка як си має звичій у такім антересі, та єї не треба цього слухати, бо така бесіда не дає здоров'я. Колись іншим ліпшим часом.

– Я вас дуже перепрашаю за мою таку бесіду, але ви гадаєте, що я за нев дбаю, або за дітьми дбаю, або за собов я дбаю?! Бігме, не дбаю, най їх і зараз віфатає та й мене з ними! Овва, ото би сми втратили рай на землі і маетки лишили!

Куми вже не обзивалися, не перечили, бо бачили, що Івана не переможуть, і хотіли, аби скорше виговорився, бо борше їх пустить спати. Іван встав від стола, спинився насеред хати, спустив рукави так, як діти на печі, і почав до них балакати.

³⁵ Вперше опубліковано в грудневому номері часопису «Літературно-науковий вісник» за 1900 рік (Т. XII. – Кн. 12. – С. 330–337). Звичне датування новели – липень-вересень того самого року, коли автор гостював у родині гімназійного приятеля Івана Плешкана (1867–1902) в селі Чортовець біля Городенки (тепер Івано-Франківська обл.). Хоча в цитованому щойно листі до О. Гаморак за березень 1900 року згадано, що новелу «Мужичка» (первісна назва «Кленових листків») уже надіслано в редакцію. Правдоподібно, що влітку В. Стефаник ще доопрацьовував чи наново переробляв текст, бо новела належить до улюблених творчих дітищ автора: над нею він довго й напружено працював (збереглося сім, часто далеких один від одного варіантів (див.: I, 301–304), хоч внутрішні сумніви й невдоволення зробленим не покидали його до самої смерті (див. відгук у нотатках «Під вражінням вистави “Землі”»). Відтак слід зробити корекцію стосовно датування твору.

– Та чому не летите з мої голови? Я вам утворю і вікна, і двері, гай!..

Діти засунулися на піч так, що їх не було вже видно.

– Аді, саранча, лиш хліба, та й хліба, та й хліба! А відки ж я тобі того хліба наберу? Та то би на дванайцятій сніп якийсь раз торгнути, то би якийсь раз схилитися, то з поперека вогонь у пазуху сиплеси! То тебе кожде стебельце у серце дюгне!

Це було до дітей, а тепер він звернувся до кумів.

– А увечір лиш си укажеш до хати такий, як віхоть, як мийка, усотаний, а вони тобі в один голос і жінка, і діти: «Нема хліба!» Та й ти не йдеш, бідний чоловіче, спати, але ти тегнеш ціп та й молотиш напотемки, аби завтра мала з чим іти в жорна. Та так тебе ціп і звалить на сніп, та й так деревієш до ранку у соню, аж ті роса припаде. Та й лише очі пролупиш, то зараз тебе тота роса їсть, бо мало тебе біда їсть, ще вона вночі тебе найде! Промієш очі та й течешси на лан такий чорний, що сонце перед тобов меркне.

– Іване, не журітьси дітьми, бо то не лише ви, але Бог їм тато, старший від вас.

– Я з Богом за барки не ловлюси, але нащо він того пускає на світ, як голе в терня?! Пустить на землю, талану в руки не дасть, манни із неба не спустить, а потім увесь світ кричить: «Мужики злодії, розбійники, душегубці!» Зіпреси один з другим у церкві такий гладкий, що муха по нім не полізе, та корить, та картає! «Ви, – каже, – дітей не научу-ете страху Божого, ви їх самі посилаєте красти...» Ей, де я годен так ганьбити! А коби коло мої дитини і мамка, і нянька, і добродзейка ходила, коби мені люди всего наносили, то і я би, егомость, знав, як діти вчити! Але мої діти ростуть по бурінах разом з курми, а як що до чого прийде, отак як тепер, то ніхто не знає, що вони цілий день їде. Ци крадуть, ци жебрають, ци пасуть, а я відки знаю? Я косю ваші лани та й забуваю не лиш за діти, але за себе не памнетаю! Ви би хотіли, аби я і ваші лани зробив, і діти аби-м учив. А ви від чого? Так, люди, ви самі знаєте, яке наше жите...

– Знаємо, куме, знаємо! Як не знати, коли самі у нім бродимо.

– Я на діти дивюси, але я не гадаю, аби воно було чемне, аби уміло до ладу зробити. Я лиш заглядаю, ци воно вже добре по землі ходить, аби его упхати на службу, оцего я чекаю. Я не чекаю, аби воно убралоси в силу, аби путерії набрало, аби воно коло мене нажилоси. Коби лиш богач або пан утворив пащеку, а я его туда кидаю, аби лише збутиси! А потім воно бігає коло худоби, ноги одна рана, роса їсть, стерня коле, а воно скаче та й плаче. Ти би ему завернув худобу, поцулував би-с его в ноги, бо-с го сплотив та й сумліне ті п'є, але минаєш, ще і ховаєшси від него, аби-с не чув!..

Аж почервонів, аж задихався.

– Та й росте воно в яслах, під столом або під лавов, їсть кулаки, умиваєси слозами. А підросте, та й щось воно украде, бо воно ніколи добра не знало та краденим хоче натішитися. Дивиси, іде до тебе шандар. Скує тебе, наб'є-си, як товарини, бо ти тато злодієві та й мусиш з ним бути у змові. Та й є-с злодій навіки! Але це не решта, кінець ще напереді. Най би син, ваша дитина, а люцький злодій, най би зогнив у кременалі, бо злодія не шкода! Най би! А то вони озмуть здоров'є та й дають до шпиталю лічити, а потім пускають письмо до віта, аби тато платив кошта. З хати вігонють, під пліт викидають з бебехами! Ідеш до віта, по руках цулуєш: «Віточку, віберіть ні із цієї кари». – «Ти, – каже віт, – бідний чоловік та, може, ті віпустим, але яку я вігоду буду мати за твою вігоду?» Стиснеш плечима, складешси, як цізорик, та й кажеш: «Місіць вам буду задурно служити...» Так ци не так, люди, правду кажу ци брешу, як пес!?

– Все так, цілий гатунок такий, одного-сте слова не замилили!

Іван дрожав цілий, чув на собі цілу вагу страшних своїх слів.

– Аби-сте не казали, люди, що кранчу над головами своїх дітей, як ворон на стервом, не кажіть, люди, не кажіть! Я не кранкаю, я правду говорю, мій жель кранкає, серце кранче!

Очі його запалилися, і в них появилася страшна любов до дітей, він шукав їх очима по хаті.

– Бо виглядає так, що я свої діти геть позбиткував, гірше як темний воріг. А я, видите, не позбиткував, я лишень прогорнув з-перед очий сьогодні, і завтра, і рік, і другий і подививси на мої діти, що вони там діють? А що-м уздрів, та й сказав-єм. Я пішов до них у гості, та й кров моя застигла на їх господарстві...

По хвилині:

– Якби до тої Канади не було морів, то я би їх у міх забрав та й би-м пішя з ними тудя йшов, аби їх занести далеко від цього поруганя. Я би ті моря берегами обходив...

Куми забули були за відпочинок, а тепер самі нагадали, борзо повставали і пішли.

II

Рано.

Діти обідали на землі, обливали пазухи і шелестіли ложками. Коло них лежала мама марна, жовта і клала коліна під груди. По чорнім, нечесаним волоссям спливала мука і біль, а губи заціпилися, аби не кричати. Діти з ложками в роті оберталися до мами, дивилися і знов оберталися до миски.

– Семенку, ти вже наївси?

– Вже, – відповів шестилітній хлопець.

– То озми віничок, покропи землю та й підмети хату. Мама не годна хилетиси, бо дуже болить усередині. Не кури дуже.

– Уступітьси, бо через вас я не можу замітати.

Мама звелася і поволіклася на постіль.

– Семенку, а тепер файно вмийси, і Катруся і Марія най си вмийють, і побігни в збанок води начерпнути, але не впадь у керницю, не хилейси дуже...

– Семенку, піди та нарви огирків у решето, аби мама в горшку наквасила, бо я виджу, що буду слаба та не будете мати що з хлібом їсти. Та й нарви хрону і вишневого листя. Та не сотай огирчине, але рви попри саме било...

– Семенку, здойми з гредок сорочки, аби-м полатала, бо ходите чорні, як ворони.

Семенко все бігав, все робив, що мама казала, і раз по раз потручував молодші сестри і казав, що дівки не знають нічого, лише їсти.

– Вони ще малі, Семенку, як віростуть, та й будуть тобі сорочки прати.

– Я си найму, та й там мені будуть сорочки прати, я їх не потребую.

– Не тішси, дитинко, службі, бо не раз будеш свої дні оплакувати.

– Аді, дедя зросли у службі та й нічо їм не бракує.

– І ти зростеш у службі, аж шкіра буде пукати від того росту. Але ти, Семене, не балакай, але збирайси дедеві нести обід. Він десь такий голодний, що му си очі за тобов продивили.

– Я мусю дедеву палицу брати, аби від псів обгонитиси.

– А як загубиш, та й буде дедя нас обоє бити. Та не йди простоволосий, але озми хоть дедів капелюх.

– Тот капелюх лиш на очі паде, що не видко дороги.

– Вімий збанок та й сип борщу.

– Ви мене не вчіть кілько, бо я знаю.

– Семенку, а дивиси, аби ті пси не покусали...

III

Дріботів ногами по грубій верстві порошу і лишав за собою маленькі сліди, як білі квіти.

– Фіть, заки я зайду, то це сонце мене поредно спарить. Але я собі заберу волося так, як жовнір, та й буде мені ліпше йти.

Поклав обід на дорогу і збирав волосся на верх голови, аби приложити його капелюхом і виглядати, як обстрижений жовнір. Очі сміялися, підскочив і покотився даліше. Та волосся з-під широкого капелюха зсунулося на потилицю.

– Це пустий капелюх, най-но як я си найму, та я тогди собі капелюшок...

Лише облизався. Пройшовши шмат дороги, він знов поставив обід на землю.

– Я змалюю собі велике колесо із шпицями.

Сів насеред дороги в порох і обводив довкола себе палицю, потім рисував проміні в колесі. Далі зірвався, перескочив поза обод і побіг дуже зрадуваний.

До кожних воріт закрадався, зазирає, чи нема на подвір'ю пса, і аж тоді борзенько перебігав. З одного обістя вибіг пес і пустився за ним. Семенко співорив, зверещав і сів з обідом. Палиця також впала на дорогу. Довгенько скулений сидів, чекав пса, аби кусав. Потім зважився подивити і побачив над собою чорного пса, що спокійно стояв коло нього.

– На, на, ціган, на кулеші, але не кусай, бо болить дуже, та й штроф твій газда буде платити. То він тобі ноги поломить за той штроф.

Щипав з платка кулеші, метав псові по куснику і сміявся, що він на воздусі хапає. Пес мав отворену морду, і він собі рот отворив.

– А ти чий, шибенику, що пси по дорогах годуєш, а в поле що понесеш?

І якась жінка гупнула його в шию.

– А-як, ви ще бийте, як пес хотів мене роздерти!

– А ти чий, такий чемний?

– Я Івана Петрового, але мама мали дитину та й слабі, а я мусю нести обід, а мене пси кусають, а ви ще б'єте...

– Ой, яке я тебе била... Куди ж ти несеш їсти?

– Дедеві несучу на лан коло ставу.

– Иди зо мнов, бідо, бо я також несучу туди обід.

Пішли разом.

– А хто обід варив?

– Мама варила, бо я ще не вмю, а Марія і Катерина ще менші від мене.

– Та не слаба мама?

– Чому не слабі, так си кочеють по землі, так стогнуть, що аж! Але я за них робю...

– Ото ти робітник!

– Ви не знаєте та й говорите пусте. Ану запитайтеся мами, який я розумний! Я оченаш знаю цілий...

Жінка засміялася, а Семенко здвигнув плечима і замовк. За ним біг пес, а він нібито кидав йому кулеші і загулював їти за собою.

IV

Три дні опісля.

Посеред хати сидів Семенко і сестри і корито з маленькою дитиною стояло. Коло них миска з зеленими, накришеними огірками і хліб. На постелі лежала їх мама, обложена зеленими вербовими галузками. Над нею сипів рій мух.

– Понаїдайтеся та й тихо сидіть, бо я понесу дитину до Василихи, аби поплекала. Деся казали, аби нести рано, в полудне і надвечір, а увечір вони самі вже прийдуть.

– Семенку, не переломи дитину.

– Я гадав, що ви спали. Деся казали давати вам студеної води і булку їсти. Марія така чемна, то вона тоту булку уфатила і вкусила вже раз. Але я набив та й відоймив. Мете їсти?

– Не хочу.

– Дедя зсукали ще свічку та й казали, що якби-сте умирали, аби вам дати у руки і засвітити. Коли я не знаю, коли давати?...

Мама подивилася великими, блискучими очима на сина. Безодня смутку, увесь жаль і безсильний страх зійшлися разом в очах і разом сплудили дві білі сльози. Вони викотилися на повіки і замерзли.

– Дедя рано в хоробах також плакали, так головов до одвірка лупили! Заплакані взяли кошу та й пішли.

Взяв дитину та й вийшов.

.....

– Семенку, аби-с не давав Катрусю, і Марійку, і Василька бити мачусі. Чуєш? Бо мачуха буде вас бити, від їди відгонити і білих сорочок не давати.

– Я не дам та й дедеві буду казати.

– Не поможе нічо, синку мій наймиліший, дитинко моя найзолотіща! Як віростеш, аби-сте си межи собов дуже любили, дуже, дуже! Аби-с помагав їм, аби-с не давав кривдити.

– Як я буду служити та й буду дужий, то я їх не дам, я буду до них щонеділі приходити.

– Семенку, аби-с просив дедю, що мама наказувала, аби вас любив...

– Їжте булку.

– Співай дитині, най не плаче.

Семенко хитав дитину, але співати не вмів. А мама обтерла долонею сухі губи і заспівала.

У слабім, уриванім голосі виливалася її душа і потихоньки спадала між діти і цілувала їх по головах. Слова тихі, невиразні говорили, що кленові листочки розвіялися по пустім полю, і ніхто їх позбирати не годен, і ніколи вони не зазеленіють. Пісня намагалася вийти з хати і полетіти в пусе поле за листочками...

Похорон³⁶

Спереду обдертий хлопчик із біленьким ковніром під шиєю. У руках держить чорний хрест і все глядить на нього. За ним такі самі чотири хлопчики несуть трунву. На її вічку білий, тоненький хресток, а ціла вона синя. В головах трунви прибитий віночок із жовто-брудних цвітів. З отих самих, що ростуть попри камінях на подвір'ях каменичних. Такий віночок, як колачик бідного мужика, що дає в церкві за простибіг.

За трунвою плететься кілька жінок. По них не знати, котра молода, а котра стара. В руках тримають малі, погаслі свічки. Під пахами несуть напівзів'ялі вазоники. То ті марні цвіти, що ніколи сонця задосить не мають і все з одного боку брудно-зелені, а з другого ясно-жовті.

Під ногами мокре каміння, і мряка непорушна висить у воздуху.

Одна жінка плаче, а друга їй каже:

– Як був здоровий, то грався цілий день коло моєї будки. Порпався заєдно у тім рівці, що дощ викопав довкола будки, і витягав всякі камінчики. Курятко без квочки, ну, кажу вам, як курятко. І не брешу вам, але правду говорю, що кожного дня я вибирала черствіші булки і кликала його до будки. Він сідав коло мене і їв. Як він красно їв! Ручки такі маленькі, а він ними щипав мацінькі крішки та в ротик, у ротик. Най Бог запише мені лише ті булки, що я йому надавала...

Жінка плаче дальше.

– Осінь, осінь його доконала, сирий люфт і студінь. Бо ви цілий день не бували в хаті, а його різало без вас та й зарізало. А я приходила до него і свіженькі булки приносила, але він вже не їв. Водиці йому треба було раз по раз. Лежав, як рибка, і все ротик роззявляв. Потім посинів геть, а пашіло від него вогнем! Як би хто під ним вогонь розіклав, а його кісточки, як полінця, кидавав, аби горіли...

Йдуть усі помучені, зів'ялі, сіру мряку хрестом прорізують.

– Але він умер, відай, від тої канапи, що на ній лежав. Відки ви таку канапу дістали? Бігме, така, як гріб з подертих міхів. На такій канапі може здоровий умерти. Я би боялася тої канапи, якби-м сама з нею лишилася. Втекла би-м або порубала би-м, ні, я би її в хаті не тримала!

– То канапа його тата, він на ній родився, то спадок. Як вибирався з першого поверха, то нам її лишив.

– А де ж він тепер?

– Не знаю...

Маленький похорон завертає в другу вулицю. Чорний хрест обвився сивими цяточками мряки, хлопчики померзли, і баби ледво лізуть.

Йдуть серединою вулиці, як подерті тіні, чужі і не знайомі з ніким.

А цвинтар буде, лиш його крізь сіру мряку не видно.

³⁶ Вперше надруковано в збірці «Дорога» (с. 54–56). Припускають, що остаточну редакцію новели створено в 1900 році. Хоча первісний варіант її зустрічаємо вже в листі до В. Морачевського від 17 травня 1896 року, в якому дано художній начерк похорону дитини міщанки-зарібниці (див.: III, 69).

Сон³⁷

Спав твердо.

Ліс шумів, стогнав, тонкі шепти рвалися з маленьких галузок і падали разом із змерзлим інеєм. Так, якби маленькі дзвіночки падали.

Вітер вив, як гнаний пес.

Небо чисте, задубіле, а місяць такий на нім ясний, як на Різдво.

Третильник спав твердо. Головою сперся на свою купу кукурудзів, а ногами на дві панські. Чорне волосся посивіло від інею, руда сардачина побіліла, моцні руки не чули зима, а лице, спалене вітром, поцегліло.

Балакав крізь сон і за кожним словом випускав з уст сніп білої пари. Голос його йшов з вітром до ліса і бився довго від одного дерева до другого.

– Не рунтай того, бо воно зароблене, ти від мене береш, доброго богача найшов...

Здоймив кулак, але він безсильно зсунувся на сухе бадилля.

– Я можу працювати, бо маю моцні руки, як кінцьке копито... Талапну раз – та й дух віскочив!..

– Землю цулуй, де си поступиш, бо вона ци твоя, ци чужа, то ти з неї жиєш, своя родить і чужа родить... Певне, що правда, ой допевне! Грунт – то спосіб до всего, як твій є. Він тебе загіє, і накриє, і погодує, і честь тобі поведе...

Закашляв, як у великі труби заграв.

– Як не маєш свої ниви, то не маєш куди ходити, не маєш по чім... Нема, нема, о, нема...

Поставив кулак під голови.

– Я довго бідив по чужім полі. Але Бог мені вігодив, дай Боже так кождому. Взев та й дав. На тобі, каже, грінку землі, але не пусти, тримай... Зубами держи її, кохай, як коли жінку, що тобі під руку вдаласи...

Капелюх упав з голови і з вітром покотився.

– Танаску, мой, а скинь капелюх, таже ти перший раз вішов цеї весни у поле – так годиться... Як Бог дасть, то буде пшеница. Колачі спечемо і дамо таким, що не мають з чого спечи... Дамо, дамо, як нам Бог дає, та й ми дамо, дамо...

Ляг хрестом.

– Межу кортить також зродити колос, бо межа таки земля, вона ще ліпше... Я тобі по смерті лишу... Аді, як скатерть рівна, лиш чорна. Я тобі накрию у полі цев скатертев стіл, а ти меш їсти і Бога молити, що-с такого тата мав...

– Весна-красна, аді, ори собі, не роби сказів, а воли напій та й повертайси перед сонцем, бо за худобу білший гріх, як...

Збудився, ще почув своє останнє слово спросонку. Глянув на небо, потім обернувся за куражкою, посмотрив долонею по голих грудях, перехрестився.

– Така лють зараз з осені? Ще сніг отут присипле... Надворі зима, а мені така файна весна приснилася... Гай, Якове, лупи кукурудзки, де вже кілька спати!..

³⁷ Новелу створено приблизно в 1900 році і вперше надруковано в збірці «Дорога» (с. 57–59) з присвятою Б. Лепкому, близькому товаришеві В. Стефаника й авторові численних статей і спогадів про нього.

Басараби³⁸

I

Тома Басараб хотів повіситися у кошниці в саме полудне... Але Томиха наробила зойку, всі сусіди покидали ціпи з рук, всі сусідки повилітали з хорів і прибігли на Томине обійстя. Відважний Антін, той, що тягнув зуби по шустці, заліз у кошницю, і Бог знає, як він там собі порадив, але Тому витягнув, що ще дихав. За той час ціле подвір'я заповнилося людьми і дітьми. Вони стояли і дивилися з великим страхом.

– Та чого стоїте, як на заводинах, та допоможіть мені его занести до хати. Оце раз дурний нарід – гадаєш, що ті вкусить?!

Тому занесли до хати, а юрба вийшла за ворота і почала судити по-своєму.

– Басараби знов зачинають вішатися, не мають гаразду в голові.

– Та лиш тому три роки, як Лесь затягся; Господи, яка тогди буря зірвалася! Мені з хати цілий причілок урвало.

– Басараби мають вже до себе, що тратяться один за другим.

– Я пам'ятаю, як повісився Николай Басараб, потім за ним стратився Іван Басараб, а ще не минуло було рік, а вже одного досвітка на маленькій вишенці зачепився Василь. Отряс із неї увесь цвіт, мав повне волосе того білого цвіту. То вже три, а я ще рахуюся молодий чоловік – мені, може, є, а може, ще нема трийцять і п'ять років.

– Ти пам'ятаєш це, а я тямлю, як на бантині повис їх прадід. Богатир був теменний, гроші сушив на верені і пішя ніколи не ходив. Мав такого чорного коня, що браму перескакував, і канчук все мав коло себе. То вповідали люди, що він гонив людей на панщину і тим канчуком м'ясо рвав на людях. А одного ранку розійшлася чутка, що старий атаман висить на бантині. Я ще малий був, але так як сьогодні виджу цару народа на его подвір'ю. Як его відтяли і несли до хорім, то такий був страшний, що жінки зі страху плакали. А хлопці нічо, лише казали: «О, вже не меш із нас шкіру кавалками здоймати, вже ті тот висадив на бантину!» Потім у день чи в два дні така звіялася буря, такі вітри подули, що дерево з коренем виривало, а хатам здоймало верхи...

– Та показують люди ще на старій могилі гроби Басарабів. Вони були ховані за окопом, не на самім цвинтарі. То є тоті гроби і за старим, і за новим цвинтарем, а все самі Басараби там ховані.

– А ви ж гадаєте, що піп та має право такого ховати на цвинтарі? Аби давав цілий маєток, то не можна. Відки такого проклятого пхати межі люди?!

– Но, но, тепер Басараби попускають голови вдолину. Такі будуть ходити чорні та невеселі.

– Коби цес не потягнув за собою більше, бо то їх всіх пазить. Дивися, один стратився, дивися, а то десять їх наставилося. Вони всі зчеплені докупі. Біда їх всіх на однім мотузку провадить...

– То до семого коліна буде їх так душити, а як семе коліно мине – та й нема моці вже. Десь котрийсь добре заслужився перед Богом. То кара, люди, сему кістку аж карати! Бог не має гіршої кари на землі...

– Товидко по них, що їх Бог карає. Бо і маєтки їм дає, вони богачі, і розум їм дає – а нараз все забирає та й висаджує на бантину.

³⁸ Написано приблизно в 1900 році й опубліковано вперше в збірці «Дорога» (с. 60–71). Твір має реальну основу: це, по суті, родова сага Стефаників (детальніше див. передмову до нашого видання).

– Таже лише треба подивитися на їх очі. То не очі, то така чорна рана в чолі, що жие і гние. У одного таке око, як пропасть, погляне та й нічо не видить, бо то око не до видіня. А в другого воно одно лише жие, а решта коло него камінь – чоло камінь, лице камінь, все. А цей Тома, ніби він дивився коли на чоловіка як варт? Око ніби на тебе справлене, а само дивиться десь у себе, десь у глибінь безмірну.

– Дивиться око на тот давний гріх, що за него їм кара йде. Він там у них усередині покладений, аби всі дивилися на него і аби спокою не мали, аби була кара.

– Сесі Басараби то на покаяніє людське родяться, і богатіють, і душу гублять.

– Тяжкий гріх мають у своїй фамілії і мусять его доносити, хоть би мали всі піти марне!

– Гріх, люди, гріх не минає, він має бути відкуплений! Він перейде на дитину, він зійде на худобу, він підпалить обороги, градом спаде на зелену ниву, і він чоловікові душу возьме і дасть на вічні муки...

Жінки слухали і мало не хрестилися, діти посідали поміж ними, а хлопці ще довго балакали за гріхи і поплелися вкінці до коршми.

II

Всі Басараби зійшлися до Семенихи Басарабихи, бо вона була найстарша і найбогатша в їх роді. Тому також привели. Семениха налагодила їди й пиття і обсадила великий стіл кривими, а Тому поклала на чільне місце.

– Тодоско, не плач вже, бо доста вже з тебе, бери та сідай, та тішмося, що-смо всі вкупці. Сідай, роде мій, най з тобов все щасте сідає. Коби був Семен, то би він вас знав просити і присилувати. Николаю, а чи пам'ятаєте, як вам пляшку з горівкою розбив на голові і пироги викинув псам, що-сте не хотіли з ним пити!

– То не було, бабо, жарту з дідом, або гинь, або пий!

– Я до тебе, Томо, нап'юся, бо-с мені наймиліший! Най ся вп'ю! Бабі не багато треба, аби заспівала дівочкої...

– Ей, Томо, Томо, коби-м у твоїх роках учинилася! Гай, пий, не пускай очий під стіл. Коби ти очі не пускав удолину, але вгору, то легше би твоїй душі було. Пий до вуйка Миколая...

Вона стояла перед столом висока, сива і проста. Очі мала великі, сиві і розумні. Дивилася ними так, як би на цілім світі не було такого кутика, аби вона його не знала і, закотивши довгі білі рукави, не зробила би в нім того, що порядна господиня робить, аби вона не спрятала, не прихарила і не звела всього до порядку.

– Бабо, у вас добре: і їсти, й пити, бо хоть ви мовчите, але очі ваші просять.

– У мене таки так, я очі маю, аби сміялися, аби жартували. Я не маю їх, та й мама їх не змалювала, аби плакали. Коби ви із своїх очий прігнали тоту мраку чорну, що вам світ затемнює. У моїх очах є мої діти, є моє поле, і моя худоба, і мої стодоли, та чого їм застелюватися журую? Як прийде жура, а я виплачуся, зарумаюся та й обітруся.

– Не кожда натура однака, бабо. Є така, що хоть ти її медом годуй, хоть ти її у найкращу весну пусти на зелене поле, а вона плаче.

– Ей Басараби, Басараби! У вас нема дітий, у вас нема нивки, ані худобинки! У вас є лишень хмара, і полуда, і довгий, чорний чупер, що вам сонце закрив. А Бог вас карає, бо ви маєте на его сонце дивитися, ви маєте дітьми тішитися і зеленим колосом по веселім лиці гладитися. Томо, та бо бери, не гнівайся на бабу. Баба тебе до хресту носила, баба плакала, як тебе до войска виряджали, баба на твоїм весілю кісточками докупи дзоркала. Баба вам не воріг. За то, що душу хотів-есь загубити, за то я гніваюся на тебе. Але вперед з'їжте, що-м вам понаварювала, бо я задурно не хочу робити, а потім будем говорити.

– Роде мій чесний та величний! Тішуся тобою, як не знати чим, що мене не забуваєш, що мене любиш і за моїм столом п'єш та файні слова говориш!

По гостях мигнула ясність щастя, як часом сонце замиготить по чорнім, глибокім ставі. Всі очі піднеслися і справилися на бабу.

– Ай, Басараби, аді, аді, кілька очий, сам-саміський сум і туск!

– Бабо, не кажіть так, бо ми всі такі контетні вашими словами, як коли вино солодке пили. Ми би вас, бабо, брали по черзі до хати, аби нам з вами весело було.

– То я, стара, маю вам хати звеселювати? А ваші жінки де, а вони не цвітуть? А вони вам сорочок не вішивають, а вони дітем вашим голов не миють? Ви не видите нічо, не видите, бо-сте сліпі. Бог вас покарав сліпотою...

– Бабо, ану ж ми повстаємо та позакурюємо собі люльки, бо чого ми будемо сидіти за столом, як трунок нічо не приймає?

– Вставайте, вставайте та куріть, а я сяду собі коло Томи, та буду его питати, що таке тяжке пригнітило его душу...

III

Тома, чоловічок маленький, сухий, з довгим, чорним чупром, що спадав лагідними, гладкими пасмами на широке чоло. Очі темно-карі блукали під чолом, як по безкраїх рівнинах, і дороги по них найти собі не годні. Лице смагляве, застрашене, як би діточе. Він висунувся з-поза стола і сів коло баби Семенихи.

– Розповідай же нам, Томо, чого тобі так тяжко на світі жити, чому ти хочеш покидати свої діти, свою жінку та й рід? Не встидайся, але викажи свою їдь, що тебе їсть, та, може, ми що тобі порадимо або поможемо?

Всі звернулися до Томи.

– Кажи, кажи, не затаюй нічо, та тобі легше буде.

– То нема що таїти, – відрік Тома, – я таїв, доки міг, а тепер всі знаєте.

– Та нічо не знаємо, ти скажи, бо як не скажеш, то ми будемо гадати, що жінка тобі зла, або діти не вдалися, або ми тобі догорили. Та й обачіне май над нами. Ти знаєш, що як один у нашій фамілії стратиться, то зараз другого за собою тягне. А може, межі нами вже такий є, що, як вчув за твою пригоду, та вже надумав і собі стратитися? – сказав сивий Лесь.

Басараби, як винуваті, попускали очі вдолину.

– Тодоско, та будь же тихо, не плач, не плач...

– Я не знаю, відки і як, але то такі гадки приходять, що не дають спокою. Ти свїї, а гадки свїї, ти продираєш очі, аби нагнати їх, а вони, як пси, скавулять коло голови. З добра, люди, ніхто не закладає собі воловід на шию!

– А як тобі подієся така завороть у голові, та чому ти жінці не скажеш, чому до церкви не підеш?

– То пусте, бабо. Як вони обсядуть, то вони не пустять мене кроком від такого місця, де вони гадають мене прив'язати. Якби ви знали, якби ви знали! Вони мене так зв'яжуть, що на світі таких ланців нема, аби так глибоко заходили всередину. Та й чую, як дзюркотять коло мене... Дзорк, дзорк, дзінь, дзінь... Як зачнуть дзінькати, то голова пукає начетверо й уха десь так утворюються, як рот, і так люблять слухати той бренькіт. Я вночі обернуся та затулю одно вухо, а друге зато розтвиряєся, – і мені кості в голові тре. А я накриюся подушкою, а воно по подушці тими ланцями лупить. Та й ніби каже, ніби лопатою легенькою в саму голову слово суне: «А йди ж, а йди ж за мнов, так тобі буде добре, добре». А я ймуся за постіль та так тримаюся, що м'ясо в руках тріщить, як би живе розтягав...

– Та чого ти таке кажеш, та чого ти таке нагадуєш? – крикнула на Тому його жінка.

– Ти не страхайся, жінко, бо тепер вони від мене відвернулися геть, мені тепер так легко, якби-м на світ народився. Але я вам хочу уповідати, яка то мука є у того, що тратиться. Такий чоловік аж має бути спасений! Бо ще за его життя з него нечисте душу викидує, отаки отак, що

викопає. Рве тіло, кості розважає, аби собі до душі такі дучки поробити, аби її відти вибрати. Яка того мука, який того страх, яка того біль, що за такі страждування дав би собі ногу або руку відтяти!

– Та як воно тебе по ночах пазить, де воно тебе ловить?

– То чути наперед, що воно прийде, та й воно не питає ні дня, ні ночі, ні сонця, ні хмар. Отак встанете рано, помолитесь Богу та ідете собі на подвір'є. Станете на порозі та й закаменієте. Сонечко світить, люди вже коло хатів викрикують, а ви стоїте. Чого стоїте? А стоїте того, що щось вас у голову дюгнуло, збоку, дуже легонько. А з голови йде до горла, а з горла в очі, в чоло. Та й вже знаєте, що десь із-за гір, із-за чистого неба, ще з-позаду сонця припливе чорна хмара. Ви не годні сказати, відки ви знаєте, що вона прийде, але зо три дні ви наслухаєте її шуму, як вона залопотить попід небо. Та й пускаєте увесь розум за нею, він біжить від вас отак, як пастух вівці лишить, отак до знаку ви лишаєтесь такі самі, а страх такий великий, що боїтеся одно слово сказати. Заціпите вам зуби, та й чекаєте.

– Я знаю, Томо, я розумію, якурат воно так, – сказав Миколай Басараб.

– Миколаю, ти здурів, чи що тебе напало?!

– Я лише так...

Басараби поглянули недовірливо на Миколая і замовкли.

– Люди, ви не страхайтесь, що Тома вповідає, бо як він вам розповість, то вже мете знати, як воно цукається до хрестянина. Бо то десь ваш ще прапрадід воював з турками та вбив семеро маленьких дітей. Наткнув на спис так, як курят, та й его Бог покарав, бо він зараз покинув воювати і ходив з тими дітьми тринадцять років. Ніби не ходив, бо то погнило, але все носив той спис, і все ему виглядало, що він тоді діти носить. Та й відси пішла кара на Басарабів. То ще як я йшла за Семена, та мої мама мені повістували за це та й не радили йти. Та той гріх за тоді діти ви покутуєте, але то межі вами десь-не-десь прокидається. Не кождий Басараб носить той гріх, лиш Бог одному котромусь кладе его в сумліне. Та тому ви не напуджуйтесь, а що Тома каже, то ви собі зятяте, як то гріх грасує, доки не відкуплений. Бо тіло все перебуде, по нім нічо не пізнати, але сумліне точить. Та то видко на дереві на таким великим, що хмар досягає. Розколеш его, а там сама червоточина, черв'яка не видко, ніколи не вздрите, а сточене раз коло разу. То так сумліне точить з рода в рід.

– Сумліне точить, а то кара над усіма карами.

– Та розкажуй, Томо, як воно тебе точить? Не pomoже нічо, треба вислухати.

– Воно точить, але не каже, за що, бо якби я вбив або підпалив, то воно видить, але я неповинний, а воно карає. Та як така хмара злопотить по небі, та й тогди приходить сам час, аби трапитися. Йдете коло води, а вона вас тягне, як цілює, як обіймає, як по чолі гладить, а чоло таке, як грань, як грань. Таки би-сте у ту воду, як у небо, скочили. Але десь відкись виринає в голові слово: тікай, тікай, тікай! І гонить вас стома кіньми від тої води, забирає всю пару з грудий, а голова розскакується, бо дуріє. Аж тепер дуріє. Глипнете на вербу, та й вас знов зіпре. Руки такі чиняться веселі, аж скачуть та й без вас, без вашої причини, самі-таки. Хапаються за галуззя, пробують, моцують, а ви от як на боці стоїте, от як не робите ви, лише руки. Та й знов надбіжить слово: тікай, тікай! Руки обсипаються огнем, падуть, як усушені, та й знов тікаєте. Як кого на очі побачите, або жінку, або дитину, а воно также кричить: тікай! Але і говорить до них, і сміється, а все то так, як би не я говорив, і тручає там, де нема людий. Приходить до такого, що вам нагадується така грушка, що ще як ви дитиною були, та виділи її. Де який клинок, де який гак, де яка бантина, – все вам нагадається. То гонить воно чоловіка у тисячу боків нараз, а не знати, куди йти. А потім лишить, нараз лишить. Мине година, або й дві, або й день, та й знов приходить. Серце застигає, очі так плачуть, так плачуть, що викапують. Але ані сліз не видко, ані плачу не чути. Та й провадить вас знов, та й мордує наново. Я не раз випивав цілу квартиру горівки і пролигав одну перчицю за другою, аби перегризло, але нічо не помагало...

– А вчора то мене вже так придушило, що-м стратив геть розум, і очі, і руки. В саме полудне прийшло. Як прийшло, та й показало бантину в кошниці. Кожду крішку на ній показало, кожний сучок. Та й таки-м не спирався, бо не було куда, лише відмотав воловід від ясел та й заліз у кошницю. То так спокійно мені було, так легко! Я замотував той мотуз і пробував, ци добре держить, і все знав, як треба зашнурок зробити, як зависоко підтягнути. Я сьогодні дивуюся сам, як я так спокійно і весело тратився. Але тепер мені, Богу дякувати, відійшло, і такий я рад, рад...

Басараби якби послули у дубовім сні.

– Гріхи, люди, гріхи, треба Бога просити.

– Доктори кажуть, що то така нерва є, що вона так хорує, як би й чоловік. Вона десь є в чоловіці, та вона розум відбирає, як заслабне.

– Ей, що докторі знають!..

IV

– Мой, а вийдїть за Миколаєм, де він пішов? – сказала Семениха.

Басараби здригнулися, жаден не рушився з місця. По-каменїли.

– Та вийдїть за Миколаєм, кажу... Де він пішов?

Жінки заголосили. Басараби позривалися і гурмою вийшли надвір.

– Тихо, тихо, хто знає ще, не робїть крику...

Озимина³⁹

По селі сотається, пливе тоненькими струями, розпадається на мацінькі крапельки один голос, осінній, сільський звук. Обіймає він село, і поле, і небо, і сонце. Протяжна, тужлива пісня вилискується по зораних нивах, шелестить зів'ялими межами, ховається по чорних полях і падає разом з листям на землю. Ціле село співає, білі хати сміються несміливо, вікна ссуть сонце.

На однім городі зеленіється латка озимого жита, а коло нього на кожусі лежить білий, як молоко, мужик. Старий дуже, з померклими очима. Коло кожуха його паличка лежить також дуже давня, бо кавулька геть долонею витерта. Сонце гріє йому просто в лице, як би лише його мало на землі.

Старий так заслухався в осінню пісню, що сам пищить, як дитина. Він говорить, а горіх раз по раз кидає на нього широке своє листя. Білі мотилі граються над ним, кортить їх сісти на біле дідове волосся. Але він піє, говорить, а сусідські когуги те чують і за ним потягають.

Свариться зі своєю смертю.

– Мені тебе не треба, – пищить він до сонця, – не зашкірюйси до мене, бо задурно. Мені треба дучі та штири дощі. Шкода твого труду, ти знайди собі молодого якого, а мені пішли її, бо забула, сука, за діда...

– Добрий косар, нема що казати! Колос дійшов, по-хиливси, землю цулує, вже почорнів, а косар чекає. Та чого? Гадаєш, що піду ще данцувати?! Я своє вже відбув, я контетний, мені нічо не бракне. Озми собі пушку того духу та й пусти з-за стола – я контетний.

– А може, де є війна, та вона там запобігає, бо там молоде гине таке, що лише цулуй. А тут що найде коло мене – пусту коробку! Ти не пхайси межі молодих, але бери то, що до твого писка. Молодий най газдує, най він діти до розуму приведе, він тобі не втече, а хоть він у війні, а ти его не руш! Збирай у яму того, що до ями...

– Аді, руки, – підймає руку близько до очей, – ну з чим тут бути? Таке старе шкуряте, що постола тогідного не полатаєш. Що ти цев руков годен удіяти? Чекай, не дель-коти, як говорю. А мнесо де? Ніби я з'їв? Я его не кусав, а як мнесо смакувало, то най посмакує і кістки. Доїдай, було не зачинати...

– А як я руки маю, то я собі йду у свою дорогу, а моя дорога, аді, стома стежками дорожитьи по полю. Я барабульку вікопаю, а кукурудзок підойму, я борозенку лицем до сонця оберну, я зеренце посію – я все з руками зроблю! А без рук я дурень, коли маєш знати! То не штука зробити з чоловіка нічо та й піти собі на зломану голову! Ні, васпані, бер на плечі та й покладь на місці там, де мені лежінє є.

На озимині з'являються кури і пасуть.

– А-уш, бо піб'ю на капусту! Ти не дивиси, що я старий, але я ще такого звіря заможу, ще заможу. Не маєш що їсти на подвір'ю?

Встає, спирається на палицю і йде на озимину.

– Файне, зелене, а вона того псує... Земля все молода, вона як дівка, свето є – то вбереси, будний день – то вона по-будному вбрана, а все дівочить – відколи світа та сонця.

Сідає серед зеленої озимини, підпирається палицею і мовчить. Він мовчить, а село сумно довкола нього співає, а верби кидають у нього зісхлим листям...

³⁹ Вперше опубліковано в збірці «Дорога» (с. 72–74). Приблизна дата написання – 1900 рік.

Злодій⁴⁰

Посеред хати стояли два дужі, потужні хлопці. Сорочки на них подерті, лиця покровавлені.

– Не май, чоловіче, тої гадки, аби я тебе з рук пустив...

Сопіли оба, були помучені і ловили в груди воздух. Коло постелі сперлася молода жінка, застрашена і заспана.

– Не стій, але піди зараз за Михайлом і за Максимом та скажи, аби зараз прийшли, бо я злодія маю в руках.

Жінка вийшла, а вони лишилися.

– Цес якби лучив на слабого, та й взяв би жите коло власної хати.

Приступив до лави, взяв кварту з водою і пив так лакомо, що чути було булькотання води з гортанці. Потім руками обтирає лице і, глядячи на нього, сказав:

– Не треба йти до цирулика, цес пустив крові доста.

А ще сих слів не сказав, як злодій вдарив його кулаком між очі.

– Ти б'єш, та й я буду, ану, хто ліпше?

Буковим, грубим поліном замахнувся, і злодій упав на землю. З ніг сикнула кров.

– Тікай тепер, як можеш, я тобі нічо не скажу.

Мовчали довго. Тусклий каганець не міг продертися через темряву по кутах, а мухи почали гудіти несміливо.

– Та затамує собі кров, чоловіче, бо вся вітече.

– Дай мені води, газдо.

– Дам тобі води, кріписи, бо не знаєш, що тебе чекає!

Довга мовчанка.

– Ти, виджу, потужний, газдо.

– Я потужний, небоже, я коня на плечі беру, ти не добре трафив до мене.

– А натуру маєш мнєку?

– Я мнєкий, але злодія живого з рук не пускаю!

– То я маю вже тут загинати?

– Або я знаю, чи ти твердий, чи мнєкий? Як-ис твердий, то можеш вітримати...

І знов тиша запанувала в низькій хаті.

– Затамує собі кров.

– Нащо, аби гірше боліло, як меш бити? Кров-то є сама біль.

– Як я вже буду бити, то мусить боліти, хіба би-с дух спустив.

– А Бога не меш боятиси?

– А ти Бога боявси, як-ис ліз у комору? Та там увесь мій добиток. Та якби ти був того забрав, та ти би мене на віки вічні скалічив! А чому ж ти не лізеш до богача, але до бідного?

– Пропало, нема що говорити! Бий, та дай мені спокій!

– Певне, що буду бити.

На долівці зробилася калюжа крові.

– А ти як маєш сумліне, газдо, та не забивай мене потрошки, але озми то поліно, та бахни ще так по голові, як по ногах, та збудешся клопоту, а мені легше буде.

– Ти би хотів відразу! Чекай, жди, годи, най люди прийдуть.

– То ти хочеш добрим сусідам бай зробити?

– Вже йдуть.

⁴⁰ Новелу написано, правдоподібно, в 1900 році й опубліковано вперше в збірці «Дорога» (с. 75–83). Про зовнішні імпульси її створення признався письменник в роздумах «Під вражінням вистави “Землі”»: він добре знав реальних прототипів оповідженої історії, але трохи її переінакшив відповідно до художньої концепції.

- Славайсу.
- Навіки слава.
- У вас, Гьоргію, щось зновилоси?
- Та зновилоси, прийшов гість та й треба его приймати.
- Нема балакання, що треба.

Максим і Михайло заступили цілу хату, головами досягали стелі, а волосся їх досягало їм поперека.

- Сідайте та вібачейте, що-м зупсував вам ночі.
- Та то оце він на землі?
- Він.

– Хлоп як звір, мали-сте труду доста, заки вліз си до хати?
– Дужий, ей, тото дужий, але на дусшого трафив! Та заки що куда буде, та сядьте за стіл та й гостя просіть.

- Гьоргій вийшов і за хвилину приніс бутлю горівки, солонину і хліб.
- Та чому не берете і его за стіл?
- Каже, що не може встати.
- То я поможу.

І газда взяв злодія попід пахи і посадив за стіл.

– То ви вже в хаті мали з ним суперечку, Гьоргію?
– Та хотів мене заголомшити. Як ні угрів кулаком межи очі, то кажу вам, що тут-тут було падати. Але-м намацав поліно коло себе, та-єм го морснув по ніжках, а він сів маком.

- Ви ему не дивуйтеси, бо кождий хоче боронитиси.
- Та я нічо не кажу.

Злодій сидів за столом блідий, апатичний, коло нього Максим, а дальше Михайло. Коло печі стояла жінка в кожусі.

- Гьоргію, що ти хочеш з ним зробити? Люди, спамнетьайте его, він хоче чоловіка вбити!
- Жінко, я виджу, що ти боїшси, та ти собі піди до мами, переночуй собі, а завтра прий- деш.

– Я не вступлюси з хати!

– То меш з нами горівку пити, але не вівкай, бо спарю. Лізь на піч та й спи, або дивиси, або як хоч.

Вона ані рухнулася від печі.

– Баба бабов, Гьоргію, вона боїтьси, як жид, бійки, не дивуйтеси.

– Е, що ми будем на ню дивитися! Дай Боже здоров'є, чоловіче, я до тебе нап'юси! Не знаю, хто за кого будем гріх мати, ци ти за мене, ци я за тебе? Але гріх мусить бути, таке зайшло, що без гріху не обійдешси. Гай, пий.

– Не хочу.

– Мусиш пити, як я просю! Горівка тебе трохи одерзне, бо-с геть уплошів.

– Я не хочу з вами напиватиси.

Всі три газди обернулися до злодія. Завзяті, чорні очі віщували йому згубу.

– То давай, най п'ю, але п'еть порцій нараз.

– Пий, а як нам забракне, то ще пішлемо.

Наливав одну по одній і випив шість. Потім пили Михайло і Максим. Закусували і знов пили.

Михайло:

– Скажи нам, чоловіче, відки ти забрів у наше село, ци ти близький, ци далекий?

– Я зі світа.

– А як ти, ци нашої мужицької ложи, ци міщанської, ци панської? Бо інакше до тебе застосуємося. Мужика то так б'єси: зо три рази люшнев дулуманом по голові, скілька раз по лиці, аби впав. Бо мужик твердий, до него треба твердо братиси, а як він під ногами, то легка робота. А пана ріх-туєси знов на іншу моду; люшні не показуй, бо вмре відразу, але пужівном настраш. А як він делькотить на цілім тілі, то дай у морду два рази, але також не дуже: пан вже під ногами! Походи трохи по нім мінуту, дві, та й готовий, ребра потерті на форост, бо то біленька кістка, як папір. А жида береш на пірший вогонь за пейси; він скаче, плює, корчиться, як пружина. Але ти на то не дивиши, лише закладаєш великий палець межи два малі та й дюгом его попід ребра, все дюгом. Це легка бійка, але болюча дуже...

Газди тяжко, тупо засміялися, а Михайло встромив голову поза Максима і чекав, що йому злодій скаже.

– Ну, до якої віри пристаєш?

– То, газдо, таке, що як ви п'єте горівку, то ви мене жадним способом живого з рук не пустите.

– Правду кажеш, бігме, правду, за це ті люблю!

– А заки вб'єте, то дайте ще горівки, най нап'юси, аби-м не знав, коли і як.

– Пий, на таке діло пий, я не бороню, але чо ти на мене лучив, бодай тебе Бог скарав!

Мой, я твердий, я камінний, тебе з моїх рук ніхто не вірве!

Злодій випив ще п'ять келишків.

– Бийте, кільки хочете, я вже злагоджений.

– Чекай, бре, добре, що ти вже контетний, але ми ще не контетні, ти по п'єть, а ми по одні. Як тебе здогонимо, пічнем говорити.

Михайло дивився дуже весело. Максим якусь думку мав, але боявся її виявити, а Гьоргій був неспокійний.

– Виджу, люди, що буде біда, уступив би-м си геть, а щось ні до него тягне, ланцухами тягне... Гай, гай, пиймо, закусьймо...

– Газдо, дайте, най вас поцую в руку, – сказав злодій до Максима.

– Ов, чоловіче, ти дуже боїши, ов, це не файно!

– Бігме, вас не боюси, бігме, і сто раз забожуси, що не боюси!

– А що ж?

– Мені легко стало на душі тепер, та я хочу цего газду в руку поцувувати; він сивий чоловік, міг би бути моїм татом...

– Чоловіче, лиш мене, бо я мнєкий на сумліне, я не хочу, будь собі без мене...

– Але дайте руку, бо гріх мете мати, я хочу вас поцувувати, як рідного тата.

– Я цалком мнєкий, чоловіче, не цулуй мене.

Михайло і Гьоргій аж роти пороззявляли і горівку перестали пити. Наїжили чупер і своїм вухам не вірили.

– Тумана пускає, чьо він хоче? Ти, небоже, такого способу трібуєш, е, ми й на це вчені!

Максим витріщив очі, як баран, і не розумів, що діється.

– Зміркував, що я мнєкий, зараз угадав...

Говорив, аби оправдатися перед Михайлом і Гьоргієм.

– Дайте, дайте, газдо, руку, але із широго серця, бо як вас поцую, то мені буде легко. Я виджу, що вже мені не ходити по світі, та хотів би-м відпрощитися з вами.

– Ти не цулуй, бо я геть змнекну, я тобі і так простю.

– Але я вас прошю дуже, бо я дуже тяжко буду умирати, бо я ще нікого в руку не цілував, аби ніби так із серцем. Я не п'яний, бігме, ні, але я так хочу...

– Тихо, мой, не жвинди, не підходи подалеки, бо як угатю – та й не дригнеш!

– Коли ви гадаєте, що дурю, а я, бігме, правду кажу. Я, видите, як напився горівки, та й мені отак утворилося в голові, що я маю згинути і цього газду в руку поцелувати, аби мені Бог гріха зменшив. Та дайте руку, газдо, кажіть, най дасть.

– Що цес чоловік від мене хоче, коли я не порадою, бо я жилісливий такий, що я не годен тому стерпіти...

Максим не знав, де подітися, що з собою робити в такому клопоті. Він стидався, як дівчина.

– Мнекого все таке, все він у людей на посміховиську, така натура паскудна! Та ви знаєте, що як я трохи горівки нап'юси, та й плачу, таже знаєте. Було мене таки суда не кликати, бо я знаєте, такий, як предиво...

Злодій хотів взяти Максимову руку, аби поцілувати.

– Цес злодій хоче штуков нас зайти. Ідіть, Максиме, геть від него, уступітьси.

– Давайте горівки, Гьоргію, пиймо з-по три, аби раз дістали їдь, – сказав Михайло.

– Не йдіть, Максиме, не йдіть, вуєчку, від мене, бо я зараз умру. Я не боюси, бігме, не боюси, але такий мене неспокій тре...

Він почав дрожати на цілім тілі, губи тряслися, як живі. Михайло і Гьоргій пили горівку і не дивилися на нього.

– Та чого ти си боїш, нема чого, я тобі дам руку поцелувати, вже дам, най ні і віб'ють, вже дам, на, цулуй, як ти собі жедаєш...

Злодій прилип до руки, а Максим кліпав очима так, як би хтось його раз по разові бив по лиці.

– Мнекому ніколи не варт бути, бо мнекий чоловік нездалий до нічого...

Михайло розставив всі пальці в руках і показував Гьоргієві.

– Мой, мой, такі дужі, такі лакомі на бійку, що раз лакомі, де ймуть, там з мнесом рвуть!

А Гьоргій нічого не говорив, лиш заєдно плював у долоні і наливав горівку.

– Доста вже, небоже, доста, пусти, най я собі йду, бо тут нема Бога, я на таке не можу дивитися. Вітегни руки з пазухи, не облапуй ні, пусти, бо мені такий встид, що не знаю, де подітиси!

– Я ще хочу образ цулувати, я ще хочу поріг, я хочу всіх, всіх, де хто є на світі, – кричав злодій.

Жінка зіскочила з печі і втекла. Михайло вийшов із-за стола темний і п'яний, як ніч, Гьоргій стояв і нагадував собі, що він мав щось робити.

– Максиме, ви мені з хати шуруйте, аби я вас тут не видів, бо вб'ю, як горобця; гай, забирайтеся.

– Я піду, Гьоргію, я вам не кажу нічо, але ви не гнівайтеся, бо ви знаєте, що я мнекий чоловік. Мені так здаєси, що гріх будете мати, я собі йду...

– Ідіть, ідіть, бо ви не хлоп, але зальопана баба!

– Та я то кажу, що я не до него, я...

Максим піднісся і вийшов з-поза стола.

– Будьте здорові та й не бануйте, бо я, як якийсь казав, не до цього...

Злодій один лишився за столом, блідий трохи, але веселий.

– А ти відеш із-за стола, ци треба ті відти віносити?

– Я не віду, я виджу, ще не віду, бо я маю тут під образами сидіти.

– Ой відеш, бігме, відеш, ми будемо просити!

І кинулися на нього, як голодні вовки.

Такий панок⁴¹

Він такий маленький панок у такому маленькім місті, що там є багато жидів і один панський склепок. Те місто стоїть посеред сіл, як скостеніле село, як падлина вонюче, як смітник цілого повіту. У торгові дні воно оживає, малюється селами і веселе. На ринку стоїть комедіантська буда; якісь страшні музики вигравають у ній, страшні bestii вишкірюють зуби з полотен буди і якась панна воскова гримає в брязкучі тарелі. А перед будою стоять сільські люди у всіляких строях і дивляться. Ціла юрба справляє свої очі на деревляного блазника, що вибігає з даху буди і просить усіх досередини, махаючи руками. Сміх, гамір, сльози зо сміху. До блазника виходить деревляна дівчина і обіймається з ним. А сміху на ринку стільки, що жидам вуха деревіють, що пани в канцеляріях із крісел зіскакують. Увесь сміх із сіл прийшов на ринок. Старі мужики тягнуть синів і молодичь за плечі, аби йти за орудками, а їм ані в гадці покидати комедію. Аж надвечір маса розлізається і лишає пустий, гидкий ринок, аби мали де бавитися жиденята.

У такому місті жиє маленький панок. Він на пенсії, дітей не має і жінки не має. Сам сивий уже, в сивім капелюсі і сивій одежі. Цілий день сидить у панському склепочку і мовчить. Що пани друзі пробують з ним говорити, то він на той час тягне зі склянки пиво і забуває потім відповідати. Найстарший гість, пан староста, також не може до нього приступити. Панок мовчить цілий день у склепику і чекає на мужиків. То як часом мужичку хтось справить до панського склепу за таким вином, що від серця відідає, або за таким потужним, чорним цукром, що від нього попускає в грудях, то вона стає перед склепом і не важиться зайти. Тоді наш панок вибігає зі склепику і каже:

- Чому не йдете, але боїтеся? Ходіть і кажіть, що потребуєте, то я вам поможу.
- Коли, прошу пана, якось не смію йти межі пани.
- Ти, газдине, дурна, ти за свої гроші маєш право.

Мужичка входить, а панок забігає коло неї, як би вона до нього в гості прийшла. Вона хоче цілувати всіх панів по руках і не має сміливості.

– Не цілуй, не лижи панам руки, бо ти газдиня, ти ліпша газдиня, як пані, бо ти маєш свій ґрунт.

Мужичка глядить на панка, дивується і стоїть.

– Кажи, що тобі треба, але сміливо, час вже, аби українські газдині знали свою гідність. Ти панів не цілуй, бо вони з тебе жиють, вони твої слуги.

Пани регочуться, мужичка вже на правду боїться, а панок дивиться на панів і злий, дуже злий. Потім залагоджує мужичці орудку і виводить її зі склепу. Перед склепом наказує їй, аби панів ніколи по руках не цілувала, аби раз прийшла до розуму і шанувала себе, бо пани злодії, розбійники. Мужичка сміється, дякує йому за вигоду і йде. А панок вертається до склепику і глядить на панів згори і підсвистує собі так весело, що його лице молодіє, очі прояснюються.

– Ви бунтуєте хлопців, я вас кажу арештувати, – каже і сміється староста.

Панок тягне пиво і в той бік не глядить.

– І хто би то був надіявся, що то за анархіст з цього пана Ситника?

Панок ще мовчить.

– А так ішов разом з нами, бавився, в карти грав, а на старість таки показав московську душу. Москаль москалем.

Пани регочуться, бавляться, а Ситникові аж очі кров'ю заходять.

– Коли я не хочу більше крові пити, так як ви, і пополудне затикати подушками вікон, аби спати; я маю вмирати десь цими днями, та я хочу хоч трохи перед Богом стати чистий.

⁴¹ Надруковано вперше в збірці «Дорога» (с. 84–90). Час написання – приблизно 1900 рік.

- До лазні, пане Ситник, до лазні за двадцять центів, го-го!
- Буде вам лазня колись, тото буде лазня!
- Що ж, як збунтуєте нарід, як косу возьмете і хлопці за вами, то могла би бути лазня, але ви не такі знов злі.
- Панок метушиться, бо до склепику увійшли два мужики і станули коло порога.
- А ви чого хочете? Не стійте так, як злодії, бо ви пани собі, газди.
- Ми, проши пана, віпили би по скленочці вина, бо кажуть, що тут добре, що в трунку направить, а жиди злодії.
- Ходіть за мною до другої станції, там сядете, скажете собі дати так, як люди... – каже пан Ситник.
- Нащо, пане, ми отут постоїмо, ще нам сідати треба, нема часу.
- А видите, який ви темний нарід, а німець також хлоп, але подивіться на нього, як він тут прийде. Просто суне, сідає – і баста!
- Панок показує, як німець йде, як сідає.
- Пани регочуться, мужики поставали ні в п'ять, ні в десять. Вони попускали голови і не знають, що діяти.
- Ходіть, не будьте худобою, зараз ходіть, ви боїтеся оцих панів? Та то ваші наймити, ви їх годуєте, вбираєте, а ви перед ними пляцком!
- Мужики червоніють, пітніють зі стиду і йдуть за панком. Сідають у другім покоїку коло стола і мовчать. Він дзвонить.
- Прошу літру вина нам дати...
- Прошу, пийте, не розглядайтеся так, як би між збуїв попали. Я чоловік ваш, я з вашої кості і крові.
- Дай вам Боже здоров'є, пане.
- Пани мене ймили межі себе, я їм служив, я за вас забув, я грав з ними в карти...
- Пани мають свою забавку, мужики знов свою, кождий має своє.
- То не так, то так тепер є, що як ти українець, то маєш тримати з українцями, а як не тримаєш, то ти остатний лайдак, драб і розбійник, розумієте?!
- То правда, що най кождий свою віру тримає.
- А видите, а видите! Я не був такий лайдак змолоду! Я мав один образ у хаті, так я його десь купив та й повісив, український образ одного митрополита. Але каже мені раз один пан: «Я до тебе прийду на візиту». – «Прошу, прошу дуже», – я кажу, та й іду додому, та й той образ із стіни та й під ліжко. До мене пани часто заходили, а я все той образ ховав, за кождим разом.
- То, пане, чоловік боїться, аби щось не прошкробав, аби штерна не втели, бо то пани не любе мужиків, ніби руснаків, що то так називаєси...
- То знаєте, я той образ скидав з стіни і назад клав зо двадцять років. А при кінці то мені стало його жаль. Отак дивлюся на нього, а він такий, як би злий на мене. Не злий, але отак, як би плакав на стіні. Мені здавалося, що як мене нема дома, то він плаче голосно на всю хату...
- А це може бути таке, аби образ плакав?
- Ви мене не розумієте, мені так здавалося, що він плакав, і я не раз закрадався під мої вікна та й наслухав того плачу. А одного разу я вийшов з казина вже по опівночі та й іду додому. Прийшов під вікна, слухаю – плач; слухаю ліпше – таки плаче... Стало мені страшно, не знаю, чи йти до хати, чи вертатися? Стою, стою, дрожу, боюся. Зібрався я на відвагу...
- То сама опівніч, пане, то найнебезпечніша, лихе має тогди міць!
- Але ви не розумієте мене, то мене сумління так пило, так докучало, що мені аж голос причувся. Входжу я до хати, ледве на ногах стою, не чую нічого. Засвітив свічку, боюся на образ подивитися. Лягаю і конче хочу на образ подивитися, а не маю відваги... Глипнув, а він заплаканий. Мене в горячку, мене в дрож пірвало, кланцаю зубами...
- А тож не страх, пане, самому з таким образом бути в саме опівночі!

– Слабував я тоді довго, гадав, що вже буде капут! Закликав я до себе нашого священика, розповів йому, лагоджуся на смерть... Але Бог мене помилував. По слабості я зараз виступив з уряду, подався на пенсію і сказав собі, що своїх людей не буду стидатися, що буду з ними жити і буду їх боронити. Я слабий вже, довго вам не поможу, але доки ще лажу, то буду за вами ходити, як грішник, і благати вас, не відкидайте мене...

– Дзінькуємо вам, пане, що з нами так красно забалакали-сте, коби таких панів було багато, дай вам Боже погідливу старість...

– Ні, то я вам маю дякувати, бо я ходив по вашій кривді, як по м'якій подушці, я не мав того опам'ятання...

Панок розплакався, а мужики дивилися на нього і казали:

– Пане, а дайте ж спокій, не турбуйтеся, ми на вас не гніваємося, а нам що до того, як пани живуть, вони мають своє право, а ми своє.

– Ви мене не розумієте, як ви мене не розумієте! Я хочу, аби ви були людьми...

– Та ми, пане, кілька можемо, то ми стараємося, аби вас слухати, бо ви вчені та можете нам дорогу показати.

– Так, так, дорогу треба знати.

.....
– Добрий якийсь панок оце має бути.

– Відай, трохи пиячок, але добрий чоловік.

– Є такі пани, що як нап'ютьси, та й плачуть, як мужики...

– Е, є і межі ними такі мнєкі, – балакали два мужики, додому йдучи.

Моє слово⁴²

Моє слово⁴³

Білими губами упівголос буду вам казати за себе. Ні скарги, ні смутку, ні радості в слові не чуйте!

Я пішов від мами у біленькій сорочці, сам білий.

З білої сорочки сміялися. Кривдили мене і ранили.

І я ходив тихонько, як біленький кіт.

Я чув свою підлість за тихий хід, і кров моя діточа з серця капала.

А спав я у наймленій хаті посеред брудних туловищ, сплетених розпущою.

Листочок білої берези на сміттю.

.....

Я скинув мамину сорочку. Мій діточий світ і далеке покоління мужицьке лишилося за мною.

⁴² Четверга й остання з передвоєнного періоду творчості збірка новел та оповідань В. Стефаника вийшла у Львові 1905 року. Вона містила тексти, які раніше друкувалися в книгах «Синя книжечка» й «Камінний хрест». З нових творів до неї ввійшли лише лірична сповідь «Моє слово» й новела «Суд».

⁴³ Див. примітку до «Дороги».

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.